

Szerepváltozások hátrányos helyzetű településeken élő családokban

Boros Julianna – Bucher Eszter

BOROS JULIANNA: Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Társadalmi Kapcsolatok Intézete Közösségi és Szociális Tanulmányok Tanszék – boros.julianna@pte.hu

BUCHER ESZTER: Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Társadalom- és Médiatudományi Intézet Szociológia Tanszék – bucher.eszter@pte.hu

ABSZTRAKT E tanulmány keretein belül a 2019 tavaszán megkezdett, a Sellyei járás négy településén zajló kutatás¹ eddigi eredményeit mutatjuk be. A vizsgálat a társadalmi hierarchia alján elhelyezkedő hátrányos helyzetű gyermekes háztartásokra és azok tagjaira, a családi szerepekre, értékekre, konfliktusokra, ezek összefüggéseiben a kulturális dimenziókra (szegénység versus cigányság) fókuszál. A kutatás célja, hogy további ismeretekkel szolgáljon a Sellyei járásban, hátrányos helyzetű településeken élő családokról. Kutatói kérdésünk, hogy az alacsony társadalmi-gazdasági státuszú családok, a hátrányos helyzetű településeken élő lakosság körében a mindennapi életben maradáért folytatott küzdelem során hogyan változnak a családon belüli szerepek (női, férfi, gyermek). További kérdés, hogy milyen konfliktusok azonosíthatóak a többszörös hátrányokkal (például: munkahely hiánya, napszám, közmunka, alacsony képzettség, magas gyermekszám, korai gyermekvállalás) küzdő családokban, s mindezek hogyan hatnak a családok működésére. Vizsgálatunk keretében kvantitatív (háztartási, családi kérdőív) és kvalitatív (félig strukturált interjúk, interjúk, élettörténeti interjúk, megfigyelések) módszereket alkalmazunk.

Kulcsszavak: család, szerepváltozások, hátrányos helyzetű régió, roma

Role changes in families of disadvantaged areas

ABSTRACT In this study, our goal is to present the results of an ongoing research programme started in the spring of 2019 in four towns of the Sellye micro region, Hungary. Focusing on cultural dimensions such as poverty and Roma ethnicity, the programme examined disadvantaged households (with children) on the bottom of the social hierarchy in terms of their members, family roles, values, conflicts and their interplay. The long-term aim of the programme is to provide further knowledge regarding the underprivileged families of the Sellye micro region.

As a research question, we inspect how the roles inside the socio-economically disadvantaged families (the role of the woman, the man and the child) change as they encounter the hardships of daily survival in these towns. An additional question is what kind of conflicts are present in families with multiple simultaneous difficulties (such as unemployment, day-wage, communal work, low education, multiple children and childbearing at a young age) and how they affect the functioning of the family. Our work involves quantitative (household and family-based questionnaires) and qualitative methodology as well (semi-structured interviews, focus groups, biographical interviews and observations).

Keywords: family, role changes, disadvantaged area, Roma

¹ A kutatás megvalósítói a Pécsi Tudományegyetem oktatói: dr. Boros Julianna a PTE BTK TKI Közösségi és Szociális Tanulmányok Tanszék egyetemi tanársegéd, dr. Bucher Eszter, PTE BTK Szociológia Tanszék, egyetemi adjunktus, dr. Ragadics Tamás, PTE BTK Szociológia Tanszék, egyetemi adjunktus. A kutatásban közreműködnek a PTE BTK Szociológia Tanszék hallgatói.

ÉRTELMEZÉSI KERETEK

A hazai kutatások részletesen foglalkoznak a szegénység strukturális okaival, és bemutatják az ehhez kapcsolódó közpolitikákat (Kemény 1992, Simonyi 1999, Spéder 2002, Ferge 2002, 2005, 2006, Kertesi – Varga 2005, Kertesi 2005). Ugyanakkor viszonylag kevés olyan hazai kutatás van, amely a szegénység megélésének következményeit a családon belüli szerepek és értékek tekintetében vizsgálja. Koncz (2002) megállapítása szerint a szegénység megélése nem egyforma a családokon belül. Czibere (2011, 2012) kutatásai során rámutat azokra az okokra, amelyek miatt a mélyszegénységben élő nők és férfiak a családon belül másként élik meg a szegénységet. Kroska (2007) pedig a családokban zajló változásokról ír, amelyeket meghatároz a nemi és szülői szerepek makroszintű átalakulása, attól függően, hogy a társadalom hogyan gondolkodik a szerepekről, a kötelezettségekről, a jogokról. Értelmezési keretében egyrészt a tradicionális családi megközelítést, az eltérő női és férfi szerepeket (pl. kenyérkereső apa, gondozó-nevelő háziasszony anya), és a specializációt hangsúlyozza. Másrészt kiemeli az egalitárius attitűdöt, mely az utóbbi gondolattal ellentétben az egyenlőséget és a terhek egyenlő elosztását hirdeti (Kroska 2007). A társadalom alapegységét jelentő családok értékviszálgal/változással küzdenek, csakúgy mint az egész társadalom, mondhatjuk azt is, hogy a társadalomban lezajló változások elsőként a családon belül jelennek meg. A második demográfiai átmenet elmélete szerint a családdal, a kapcsolatokkal, a termékenységgel kapcsolatos átalakulások háttérben az értékrendbeli változások állnak (Lesthaeghe – Van de Kaa 1986). A gazdasági és társadalmi átalakulások mellett a modernizáció, az individualizáció értékei játszanak szerepet. Makroszinten olyan folyamatok játszódnak le, mint az oktatási rendszer kiszélesedése, az iskolai végzettség emelkedése, a nők jelentősebb munkaerőpiaci szerepvállalása, a gazdasági és a politikai struktúrák változásai, amelyek meghatározó mértékben hatnak az egyének életére. A hangsúly a családról, a közösségekről az egyénre tevődik át, az egyének jogaira és az önmegvalósításra. Megnövekednek a társadalommal szembeni elvárások, amelyeknek megfelelni nagyon nehéz, a kapcsolatok bizonytalanok, kevesebb az elköteleződés (Van de Kaa 1987; Lesthaeghe 1995, 2010; Lesthaeghe – Moors 2000).

Az életutak egyéni stratégiák és foglalkozási státuszok köré szerveződése a hagyományos családi struktúrák gyengülésével, felbomlásával járt együtt (Giddens 2000). Ulrich Beck (2003) értelmezésében az individualizáció a hagyományossal való szakítást jelenti, ennek következtében az életutakra ható társadalmi normák meggyengülnek, és az egyén kiszabadul a társadalmi kategóriák hatása alól. Viszont a kiszélesedett döntési térben az egyén maga lesz felelős az életútjának alakításáért. Az individualizáció, valamint az egyéni felelősségvállalás önálló döntéseket követel meg az egyéntől. Életünk során újfajta és jelentős számú kockázattal kell szembenéznünk. Az egyéni életutak többé már nem kiszámíthatóak, a mérföldkövek változtathatóvá válnak. Blossfeld (2007) értelmezésében a kockázatok a különböző életrészekben lévőket eltérő módon érintik, rámutat a pályájuk közepén lévő nők és a fiatalok kiszolgáltatott helyzetére. A bizonytalan környezetben azonban egyre nehezebb jó döntéseket hozni, a döntések ideje is rövidül, a súlypont a rövidtávú sikerek elérésére kerül át. A globalizáció hatására azonban a kölcsönös bizalomra épülő kapcsolatok egyre inkább leépülnek, mert az ígéreteket a felek nem tartják be (Blossfeld 2007). Az empirikus kutatások (Iglehart – Norris 2003, Jansen – Liefbroer 2006) azt mutatják, hogy a terhek közös megosztása a családon belül elfogadottá vált, a nemek közötti egyenlőség követendő példa Európában. A volt szocialista or-

szágokban azonban nincs jelentős irányváltás, mondhatni felemás a változás. Elfogadott a kétkeresős családmodell, a női munkavállalás, de a családon belüli szerepek hagyományos felosztásúak (Pongrácz – S. Molnár – Dobossy 2001, Pongrácz – Murinkó 2009). A magyar társadalom tradicionális gondolkodású, családbarát, de demográfiai magatartásában nem követi ezt az értékrendet, megengedő az új családformákkal szemben. A kutatók szerint az ezredforduló után elindult a nemi szerepek lassú modernizációja (Blaskó 2006, Pongráczné 2005, Dupcsik – Tóth 2008).

Szegénység: nemi és etnikai dimenziók

A kilencvenes években a nők szegénységi aránya megnőtt (Lévai 2000). Pearce (1986) rámutat arra, hogy a férfi és női szegénység okai hasonlóak, de van két kifejezetten nőkre jellemző magyarázat. Az egyik, hogy rájuk hárul a háztartási munka és a gyerekevelés jelentős része, a másik ok a hátrányos megkülönböztetés a munkaerőpiacon (alacsonyabb bér, részmunkaidős foglalkoztatás hiánya). Czibere 2011-es kutatásában a mélyszegénységben élő nők helyzetére fókuszál, és Koncz 2002-es tanulmányára építve megerősíti azt a feltételezést, hogy a nők a családon belül a férfiakétól eltérően élik meg a szegénységet (Czibere 2011, 2012). Albert és munkatársai (2011) szerint a nélkülözésben a nők cipelik a hátukon a legnagyobb terheket: ők főznek, ők végzik a házimunkát, ők járnak vásárolni, nekik kell beosztani azt a kevés pénzt, ami rendelkezésükre áll, és ők látják el a gyermekeket is” (Albert – Dávid – Halasi – Kóczé 2011: 229). A munkanélküli férfiaknál a szerepvesztés, a tehetetlenség okozhat alkoholizmust, depressziót, és ez akár családon belüli erőszakhoz is vezethet. Az ilyen belső családi dinamikák sajátos nemi szerepeket hoznak létre, aminek hozadéka, hogy a nők többletterhet cipelnek. Több házimunkát végeznek, mert a „többfeladatvállalással próbálják kompenzálni a szerepváltozás miatt a férfiak egóján, önérzetén esett csorbát, és ezzel maguk is hozzájárulnak a nemi szerepek tradicionális status quójának fenntartásához” (Albert – Dávid – Halasi – Kóczé, 2011: 230).

Janky Béla több korábbi tanulmánya foglalkozik a cigány nők gyermekvállalásával. 1999-ben még úgy fogalmazott, hogy „a cigány nők beszűkülő munkaerőpiaci lehetőségeinek egyik következményeként a fiatal roma nők egy része egyre korábbi időpontban kezd gyermeket szülni, általában nő a gyermekszám, és ez végül önmagában is hozzájárul ahhoz, hogy e cigány családok ne tudjanak kitörni a mélyszegénységből. (...) e leszakadó rétegtől élesen elválik azoknak a szerencsésebb romáknak a csoportja, akik a kedvezőbb integrációs esélyekhez igazítják a demográfiai magatartásukat is: később szülnek, kevesebb gyermeket vállalnak, ahogy más tekintetben is igyekeznek asszimilálódni a többségi etnikum szokásaihoz” (Janky 2006: 136). Öt évvel később, egy újabb adatfelvételt követően Janky módosított a megállapításán: „Az integrációs esélyek érzékelhetően befolyásolják a demográfiai magatartást, azonban a különböző körülmények között kirajzolódó változások a korábbi tézis által előrejelzetténél színesebb képet mutat” (Janky 2006: 137). Durst Judit (2001) kutatásában arra jutott, hogy a fiatal roma nők a felnőtt korhoz közeledve a korábbi generációknál nagyobb hangsúlyt helyeznek a családi értékekre. Továbbá, hogy a cigány nők kilátástalan munkaerőpiaci helyzetében a korai gyermekvállalás „az egyetlen lehetőség a felnőtté válásra, a tisztelet kivívására, az önbecsülés megszerzésére” (Durst 2001: 81).

Szabolcska Orsolya 2005-ben végzett kutatást Baranya megye egyik településén, ahol 20 év körüli nők helyzetét vizsgálta. Hipotézise része volt, hogy a cigányok és az anyák hátrányosabb helyzetben vannak a többi csoporthoz képest, mivel az etnikai hovatartozás és a nem összefüggést mutat a munkaerőpiaci státusszal. Kutatása abból a feltételezésből indult ki, hogy „*az aprófalvas térségekben egy újfajta szegénység figyelhető meg, ami elsősorban az aktív korú népesség tartós és reménytelen munkanélküliségével magyarázható*” (Szabolcska, 2008: 160). Vizsgálati eredményei a nemi és etnikai dimenziók összefüggését mutatták a szegénységgel és a munkaerőpiaci esélyekkel, pozíciókkal. Czibere és Molnár (2016) rámutatnak, hogy a fiatalkori gyermekvállalásra a szegénység közvetlenül hat, az érintett fiatal nők elsősorban azért áldozatok, mert nincs befolyásuk azokra a társadalmi folyamatokra, melyek a korai gyermekvállalásra hatnak. A fiatal nők munkaerőpiaci reintegrációjának okai elsősorban az alacsony iskolai végzettség, a korai iskolai lemorzsolódás és a szakképzettség hiánya. Az idősebb női korosztályok képzetlensége, szerepkészlete, tradicionális egysíkúsága nem segíti a fiatal nők jövőorientációját (Czibere – Molnár 2016: 185).

A KUTATÁS

A kutatás célja, hogy feltárja a kutatásba bevont családok megélt szegénységének családi szerepekre gyakorolt hatásait, felmérje az értékrendbeli változások hatását a háztartások működésére, szerepfelosztására, a szerepekről való gondolkodására. A 2019 tavaszán kezdődött kutatás mintájába a Dél-Dunántúli régió, Ormánság) négy településén (Kisszentmárton, Téseny, Lúzsok, Drávaiványi) élő, alacsony társadalmi státuszú gyermekes családok kerültek, a településeket több mutató alapján választottuk ki. Kutatói kérdésként megfogalmazódik, hogy az alacsony társadalmi-gazdasági státuszú családok, a hátrányos helyzetű településeken élő lakosság körében a mindennapi életben maradásért folytatott küzdelem során hogyan változnak a családon belüli szerepek (női, férfi, gyermek). További kérdés, hogy milyen konfliktusok azonosíthatóak a többszörös hátrányokkal (például: munkahely hiánya, napszám, közmunka, alacsony képzettség, magas gyermekszám, korai gyermekvállalás) küzdő családokban, s mindezek hogyan hatnak a családok működésére. Vizsgálatunk keretében kvantitatív (háztartási, családi kérdőív) és kvalitatív (félleg strukturált interjúk, interjúk, élettörténeti interjúk, megfigyelések) módszereket alkalmazunk.

Módszertan és települési jellemzők

Vizsgálatunk mintaválasztása korábbi statisztikai adatok és kutatási tapasztalataink alapján történt. A kutatási terep (települések) kiválasztási szempontjai a következők voltak: 1. a rendszeres gyermekvédelmi kedvezményben részesülők aránya; 2. a településen élő cigány, roma lakosság aránya; 3. a település népessége. A mintaválasztás során a gyermekvédelmi kedvezmény volt az elsődleges szelekciós szempont, eszerint két kategóriába soroltuk a településeket: a rendszeres gyermekvédelmi kedvezményben részesülők aránya (1) meghaladja a 65%-ot, (2) nem éri el az 50%-ot. További szempont volt, hogy a romák aránya eltérjen a vizsgált településeken. Kerüljön a mintába olyan település, ahol a romák aránya meghaladja az

50%-ot, és olyan, ahol nem éri el a 25%-ot. A kiválasztás utolsó szempontja a település népessége volt, amelyet 300 lakosban maximalizáltunk. Az így kiválasztott településekről olyan alacsony jövedelmű, szegénységben élő családok kerültek a mintába, amelyekben egy főre jutó jövedelem nem éri el a nyugdíjminimum értékét (28 500 forintot). A kutatásba bevont települések jellemzően aprófalvak: Téseny, Kisszentmárton, Lúzsok, Drávaiványi.

A kutatás során 58 gyermekes (0–17 éves gyereket nevelő) háztartásban készítettünk családi/háztartási kérdőívet, ami a négy település összes háztartásának egyharmadát teszi ki. A vizsgálat eddigi eredményei a kérdőíves adatfelvételen és kvalitatív módszereken alapulnak: 10 félig strukturált interjú és egy fókuszcsoportos interjú (6 fő), melyek édesanyjakkal készültek. Előbbieket egyelőre egy településen (Kisszentmártonban) vettük fel azokban a háztartásokban, ahol erre hajlandóságot jeleztek, de tervezzük a többi település lekérdezését is. A fókuszcsoportra Drávaiványiban került sor, a résztvevőket a kutatás vezetői a kérdőíves adatfelvétel alapján kérték fel az interjúra. (A szempontok a következők voltak: életkor, gyermek életkora, foglalkozás, iskolai végzettség, etnikai hovatartozás.) Összességében tehát a kutatási eredményeink az 58 háztartási kérdőív adataira, a 10 strukturált interjúra és a fókuszcsoportos interjúra épülnek.

A kutatás helyszíne négy kistépülés: Drávaiványi, Kisszentmárton, Lúzsok, Téseny, amelyek a történeti Ormánság jelentős részét kitevő Sellyei járásban találhatóak. A vizsgált települések egyrészt tipikus ormánsági aprófalvak (népességszám, gazdasági mutatók szempontjából), másrészt viszont a szegregálódó, hasadt társadalmú, illetve gettósodó kistépülések mintapéldái (vö. Kovács 2005). A járás falvainak átlagos lakosság száma – a két központi települést, Sellyét és Vajszlót nem számítva – 249 fő (KSH 2019). Téseny népessége 289 fő, Kisszentmártonban 244-en, Lúzsokon 221-en, Drávaiványiban pedig 171-en laktak a kutatás időpontjában (TEIR 2018) (1. táblázat).

A négy falu térségi viszonylatban a közepes-kisebb népességcsökkenéssel jellemezhető települések közé tartozik. Az 1990-es népszámlálás óta Drávaiványiban 23%-kal, Kisszentmártonban 21%-kal, Tésenyben 9,5%-kal csökkent a népesség, míg Lúzsokon 4%-os növekedés tapasztalható. Járási szinten 17,5%-os a csökkenés. A négy kistépülés öregedési indexe jelentősen alacsonyabb az országos és a járási átlagnál (2. táblázat). Míg a Dél-Dunántúlon 147 hatvan éven felüli jut száz 14 év alatti gyermekre, addig a négy település mindegyikén jóval magasabb a gyermekkorúak idősebb korcsoportokhoz viszonyított aránya. Lúzsokon a gyermekkorúak az idősek háromszorosát teszik ki. A roma népesség szegregációjával összefüggésben tehát fiatal korstruktúrájú falvakról beszélhetünk, ahol magas a hátrányos helyzetű, alacsony végzettségű, rossz munkaerőpiaci helyzetű népesség aránya (Ragadics 2013). A fenti adatokat az idősebb népesség nem megfelelő egészségi állapota, a rossz halandósági mutatók is magyarázzák.

1. táblázat Kutatott településeink főbb statisztikai adatai, 2011, 2019)

Település	Népesség (fő) 2018	Rendszeres gyermekvédelmi kedvezményben részesülők havi átlagos száma (fő) 2018	Romák aránya (%) 2011	Gyermekes háztartások száma (db) 2011	Családban élő gyermekek száma (fő) 2011	Családi kérdőívek száma (db) 2019	Roma családi kérdőívek száma (db) 2019	A kutatásba bevont gyermekes családok aránya a településen élő gyermekes családokhoz viszonyítva ² (%) 2019
Drávaiványi	171	54,0	69,3	33	72	15	12	45,4
Lúzsok	221	64,5	12,3	45	87	13	8	28,8
Téseny	289	68,5	21,6	60	109	14	10	20,0
Kisszentmárton	244	63,5	23,3	40	79	16	7	37,5
Összesen				178		58	37	30,9

Forrás: TEIR 2018; KSH 2011, 2018

A térségre jellemző negatív migrációs trendek fokozottan jelentkeznek az általunk vizsgált településeken. A képzettebb, aktívabb népesség elvándorlása mellett megjelenik a hátrányos helyzetű népesség beköltözése. Az alacsony ingatlanárak és az önkormányzatok által felkínált, üresen maradt lakóházak vonzerőt jelentenek a leszakadó csoportok számára az előnytelen munkaerőpiaci feltételek mellett is. Az alacsonyabb népességszám miatt egy-egy család költözése is statisztikailag kimutatható változással jár, ugyanakkor tíz év viszonylatában (a 2009 és 2018 közötti adatokat összesítve) egyértelmű a térségi átlagot is meghaladó negatív vándorlási különbözet.³ A négy település infrastrukturális ellátottsága hasonló a térség más aprófalvaihoz. Köznevelési intézmények (óvoda, iskola) nem találhatók helyben. A gazdasági aktivitás alacsony, magas a legfeljebb 8 osztályt végzett regisztrált munkanélküliek aránya (2. táblázat). A helyi gazdaságot jellemzően mezőgazdasági kisvállalkozások jelentik, amelyek gépesítettységük miatt csak alkalmi foglalkoztatást biztosítanak a helyiek számára. A kereskedelmi egységek – néhány kivétellel – mozgóboltokként működnek.

² A településeken élő gyermekes háztartások száma a települési önkormányzatok saját 2019-es számítása alapján lett meghatározva.

³ Drávaiványi: -8,29%, Kisszentmárton: -13,14%, Lúzsok: -21,53%, Téseny: -10,29%; forrás: www.teir.hu

2. táblázat Kutatott településeink főbb statisztikai adatai, 2018

	Egy lakosra számított összes nettó jövedelem (Ft)	Öregedési index (%)	Élveszületések száma száz 18–54 éves korú főre (fő)	Legfeljebb 8 általános iskolát végzett regisztrált munkanélküliek aránya (%)
Drávaiványi	419 870	68,1	6,048 (2009–2018 átlaga)	58,8
Kisszentmárton	616 040	67,2	5,719 (2009–2018 átlaga)	80,0
Lúzsok	408 558	36,5	6,867 fő (2009–2018 átlaga)	88,6
Téseny	532 612	76,9	5,918 fő (2009–2018 átlaga)	57,4
Sellyei járás	690 662	104,8	4,025 fő (2018)	58,6
Dél-Dunántúli régió	1 283 454	147,3	3,35 fő (2018)	n. a.
Magyarország	1 431 983	130,2	3,384 fő (2018)	31,5

Forrás: TEIR 2018

Az utóbbi években kis mértékben csökkent a közfoglalkoztatásban résztvevők száma, elsősorban a munkaképes, motivált férfiak kilépésével. A környékbeli városok (főként Pécs) erősödő építőipara és egy térségi húsfeldolgozó (Mohács) nagyobb számban alkalmaznak alacsony képzettségű segéd- és betanított munkásokat (Ragadics 2019). De így is a közfoglalkoztatás biztosítja leginkább a megélhetést, ezen kívül pedig az alkalmi és a mezőgazdasági idénymunkák jelentenek bevételt a családok számára. A településeken háztáji gazdálkodás, állattartás nem jellemző, de vannak családok, amelyek kiskertet művelnek.

A települések életében jelen vannak a civil és az egyházi szervezetek; Kisszentmártonban, Tésenyben a Katolikus Karitás – Caritas Hungarica különböző szociális és közösségi programjaival, Drávaiványiban pedig a sellyei Gyerekesély program⁴ pályázatának keretében működik közösségi ház. A térségben a Magyar Máltai Szeretetszolgálat munkatársai is dolgoznak. Téseny és Kisszentmárton 2019-ben bekerült a „Felzárkózó települések” program⁵ első 30 települése közé. A helyi közösség tagjainak szociális és közösségi támogatása, a családok segítése több pályázati projekt kitzűzött célja.

Az elmúlt évtizedekben a járásban a demográfiai mutatók alapján erőteljes társadalmi és etnikai homogenizáció történik, mely erős összefüggést mutat a munkalehetőségek hiányával,

⁴ EFOP 1.4.2-16-2016-00018 Integrált térségi gyerekprogramok a sellyei járásban. Kedvezményezett: Sellye Város Önkormányzata. <https://www.sellye.hu/efop-142-16-2016-00018-gyerekesely-program> Letöltés: 2020. 11. 11.

⁵ 1404/2019. (VII. 5.) számú kormányhatározat.

a megélhetési problémákkal. A járás lakosságának munkaerőpiaci hátrányai, az alacsony foglalkoztatottsági arányok nem kizárólag a munkahelyek hiányából erednek, mindehhez hozzájárul a népesség alacsony iskolai végzettsége, szakképzetlensége és a rossz közlekedési viszonyok.

A cigány népesség társadalmi és gazdasági helyzete erős összefüggést mutat a területi hátrányaikkal, lakóhelyük szerepével, funkcióival a Sellyei járásban. A megélhetési források tekintetében az 1950-es évektől az 1980-as évek végéig elsősorban a mezőgazdaság, a termelőszövetkezetek és néhány gyár/üzem adott munkát a helyi lakosságnak. A népesség többsége mezőgazdasági termelésben dolgozott, elsősorban a termelőszövetkezetekben és azok településein. A területi tagolódást és a cigány népesség arányát vizsgálva megállapítható, hogy ahol arányuk meghaladta a 70%-ot, ott a fejlesztések elmaradtak, és ezek a települések már az 1970-es években hanyatlásnak indultak, amikor a cigány lakosok nagy része beköltözött. A tervgazdálkodás alapján az 1950-es évektől csak a szükséges fejlesztések valósultak meg, az 1971-es településhálózat fejlesztési koncepcióban pedig már egyértelművé vált, hogy ezek a települések fejlesztés nélkül maradnak. Mindezt súlyosbította a rendszerváltás után bekövetkezett gazdasági és társadalmi szerkezetváltozás (Boros 2011, Bucher 2019).

A rendszerváltást követő évtizedekben a termelőszövetkezetek megszűnésével, átalakulásával és a különböző gyárak privatizációjával, eltűnésével párhuzamosan az alacsony iskolai végzettségű, szakképzetlen, főként betanított (mezőgazdasági, gyári) munkát végző társadalmi csoportok tagjai elvesztették munkahelyüket, munkanélkülivé váltak, vagy nyugdíjba vonultak, esetleg egészségkárosodásukat igazolva rokkantnyugdíjasok lettek. A munkahelyek hiánya a Sellyei járásban az 1970-es évek óta problémát jelent, és egyelőre nincs rendszerszintű, a térség helyzetét valóban javító munkahelyteremtés. Az elmúlt 30 évben kivételnek tekinthetők a 2000-es évek, amikor Pécsen az Elcoteq gyár nagyobb arányban foglalkoztatott betanított munkásokat a környező településekről. A gyár megszűnésével (2009) a munkalehetőségek csökkentek. 2009-ben kaposvári és szigetvári gyárakba jártak néhányan dolgozni, de arányuk a közfoglalkoztatott népességhez képest nem számottevő (Boros 2009). Az elmúlt egy évtizedben változások történtek, főként az utolsó négy-öt évben látható egy emelkedő tendencia a különböző gyárakban (pl. Baksa, Szigetvár, Kaposvár, Pécs, Bóly, Mohács) történő munkavégzésre, emellett az építőiparban az alkalmi és rendszeres munkavégzések száma is emelkedett. Jelen vizsgálatunkban a településeken készült kérdőíves kutatás és a megfigyelések is azt mutatják, hogy az aktív korú férfiak jelentős része fizikai munkát végez, idényjelleggel, főként az építőiparban⁶ és a mezőgazdaságban. A közfoglalkoztatottak jelentős része nő.

A munka hiányából eredő hátrányok meghatározzák a megélhetési esélyeket, a közfoglalkoztatáson kívül kevés a lehetőség, a nyílt munkaerőpiacon szinte alig történik munkavállalás. A 2010-es évektől kezdve a közfoglalkoztatási programokba elsősorban az alacsony iskolai végzettségűek kerültek be. Mégis, a Belügyminisztérium korábbi adatai azt mutatják, hogy

⁶ Érdekeség, hogy az építőiparban elsősorban a házak felújítása során a nyílászárók cseréje jelentős, szinte minden második lakóingatlanon cserélték az ablakokat, ajtókat. Egy-egy településen azt tapasztaltuk, hogy a faluból eljárók a nyílt munkaerőpiacon szerzett tapasztalataikat, kapcsolataikat felhasználva közvetítőként vagy beruházóként jelentek meg egy-egy ingatlan felújítása során. Munkatapasztalataik a nyílt munkaerőpiacon további bevételhez, munkához jutatta az aktív keresőket.

„2016 első félévében az összes (15–74 éves) foglalkoztatott két százaléka, a közfoglalkoztatottak viszont ötöde (19%) volt roma. A legfeljebb alacsonyfokú végzettségű foglalkoztatottak aránya hat-szor magasabb a roma (72%), mint az összes (12%) foglalkoztatott körében. A felsőfokúak arányát tekintve tizenkilencszeres a különbség” (Farkas 2018: 48). Az évek előrehaladtával a szegénység tartós állapotá válik, melynek következtében a munkaerőpiaci reintegrációnak az esélyei csökkennek. A megélhetési problémák mindennaposak, a közüzemi tartozások halmozódása, a hitelspirál egyre nagyobb problémát jelent. A megélhetési stratégiák tekintetében az időnyellegű munka, a feketegazdaságban történő munkavállalás rövid időre segít a fizikai szükségletek biztosításában, de mindez csak időleges, rövidtávú, bizonytalan megoldás, amely hosszú távon még hátrányosabb helyzetet teremt; súlyosak a biztosítási jogviszony hiányából adódó problémák (Boros 2011).

A Sellyei járásban összesen nyolc óvoda (kilenc feladatellátási hellyel) és hét iskola (kilenc feladatellátási hellyel) található. Az egyetlen középfokú intézmény egy mezőgazdasági szakiskola, mely a járás központi településén (Sellye) van. Az interjúk alapján a diákok továbbtanulásuk esetén leginkább a közlekedési lehetőségek, a kortársak és a tanáraik javaslatai alapján választanak intézményt. Az alacsonyfokú és a középfokú oktatási intézményekben a térségi szinten csökkenő gyereklétszám komoly nehézségeket okoz. A kutatásunk által érintett települések gyermekei Vajszlóra, Magyarmecskére és Sellyére járnak óvodába, iskolába. A vajszlói köznevelési intézményekben a járási átlaghoz képest felülreprezentáltak a hátrányos és a halmozottan hátrányos helyzetű gyerekek. Utóbbiak aránya a vajszlói óvodában 65%, az iskolában 70%, míg járási szinten az óvodások 32%-a, az általános iskolások 41%-a halmozottan hátrányos helyzetű. A rendszeres gyermekvédelmi kedvezményben részesülők aránya minden vizsgált köznevelési intézményben meghaladja a 60 százalékot (KIRSTAT 2017).

Kutatásunk része az etnikai származás és a szegénység összefüggéseinek vizsgálata a településen élő családok, kiemelten a nők társadalmi státuszának függvényében. Előfeltevésünk, hogy a cigány nők helyzete a hasonló társadalmi-gazdasági státuszban lévő nem cigány nők-höz képest rosszabb, a szegénység által inkább érintettek, kapcsolati hálójuk gyengébb.

A megkérdezett háztartások (58 db) közül összesen 37 háztartásban vallotta magát a válszadó cigány származásúnak; ez 63,8%-os arányt jelent. 51 háztartásban (87,9%) cigány szomszédokról számoltak be. A 37 cigány háztartás közül hatban beszéltek nem cigány szomszédokról, és egyetlen olyan nem cigány háztartás került a mintába, ahol nem cigány volt a szomszéd. A cigány háztartásokra a heterogenitás a jellemző; válaszaik alapján különböző cigány csoportokhoz tartoznak: 20 esetben beás, 7 esetben oláh és 9 esetben romungró (magyar) cigánynak vallották magukat. Baranya megyében, főként a Sellyei és a Siklósi járásban jelentős a beás cigányok aránya, ezért nem meglepőek a számok.

Hipotézisek, kutatási kérdések

A mai modern társadalmakban az oktatási rendszer kiszélesedése, az iskolai végzettség emelkedése, a nők társadalmi szerepvállalásának növekedése, az individualizáció és az egyéni felelősségvállalás erősödése figyelhető meg, amelyek összességében értékrendbeli változást vonnak maguk után, és a családi szerepek egyenlőbb elosztása felé hatnak. Ezzel párhuzamosan a

falusi társadalmakban a hagyományos értékek még erősen tartják magukat, fenntartva a patriarchális rendszert, de a változások már itt is megjelentek, megjelenhettek. Az eddig biztos és kiszámítható életút, amit a falusi társadalmak éltek, a társadalmi, gazdasági folyamatok, az értékek változása és a szegénység miatt kiszámíthatatlanná vált. A falusi társadalmakban ezek az ellentmondások feloldhatatlanok, mivel hiányoznak azok a személyek és intézmények, kulcsszereplők (tanító, pap, iskola), akik egykoron a helyi társadalmak számára iránymutatást és értelmezési kereteket adtak (Boros 2009, Bucher 2019, Ragadics 2019).

1. Hipotézisünk szerint a hátrányos helyzetű családokban a hagyományos értékek mellett megjelennek a többségi társadalmat is érintő értékválság/értékváltozás jelei. Ez azonban bizonytalanságot okoz, hiszen nehezen ismerik ki a magukat a változás folyamatában. Ehhez párosul kiszolgáltatott helyzetük, amely tovább erősíti a családok tradicionális, patriarchális gondolkodását és szerepfelosztását. Ezzel kapcsolatos kutatási kérdéseink a következők: Hogyan hatnak a többségi társadalomban lezajló értékváltozások a szegény, roma családokban, érintik-e egyáltalán a családon belüli erőviszonyokat, szerepeket a vizsgált háztartások körében? Milyen hatással vannak azokra a szerepekre és párkapcsolati formákra, amelyekben a családtagok élnek? Milyen iskolázottsággal, munkaerőpiaci helyzettel, reintegrációs lehetőségekkel rendelkeznek a nők és a férfiak? Milyen szerepek vagy szerepváltozások fedezhetők fel a szülőknél (apa, anya szerepe) a gyerekevelésben, a háztartás vezetésében, a családtagok gondozásában, a pénzkezelés kérdésében?

A kutatás a szegénységben élő, alacsony jövedelmű háztartások tagjainak (nők, férfiak, gyermekek) családon kívüli és belüli szerepkészletét elméleti és társadalomtörténeti összefüggésben kvalitatív és kvantitatív módszerek segítségével elemzi. A szakirodalom és eddigi tapasztalásaink alapján a hátrányos helyzetű, szegény családok tagjainak (anya, apa, gyerekek, nagyszülők) családon belüli szerepeire, azok változásaira és a befolyásoló tényezőkre fókuszálunk. A válaszadókat a szüleikről, a családon belüli szerepeikről, szocializációjukról, gyerekkorukról is kérdeztük, azzal a céllal, hogy megismerjük a generációkon átívelő értékeket és szerepeket.

2. Azt feltételeztük, hogy a férfiak esetében a hátrányok növekedésével nagyobb az esély a családfenntartó szerep elvesztésére, a tartós munkanélküliségre, az önértékelési válságra, egyes esetekben a súlyos fizikai, mentális, függőségi problémákra. A férfiak státuszát megrendítette a tartós munkanélküliség, az időszakos munkavégzés, a rendszertelen és alacsony jövedelem. Ezzel párhuzamosan változott a nők helyzete, családi szerepeik bővültek, családfenntartó szerepük megerősödött. A nők esetében minél több a megélt hátrány, annál nagyobb felelősséggel, szereppel rendelkeznek a családban. A gyerekek kedvezőtlen körülményeik miatt korábban „nőnek fel”, korábban vállalnak gyermeket a többségi társadalom tagjaihoz képest, a gyerekkori szocializációjuk többszörösen megszakad, és elveszítik jövőképüket, távlati céljaikat, hosszú távú terveiket. A generációkon átívelő szegénység örökíti azokat az értékeket, szerepeket, melyek a szegénység újratermelődéséhez vezetnek. (Ezen értékek vizsgálata során kiemelten foglalkozunk a családok tanuláshoz, tudáshoz, iskolához kapcsolódó attitűdjeivel, viszonyaival, amelyek segíthetnek majd megválaszolni a korai iskolaelhagyással, a lemorzsoló-

dással és a korai gyermekvállalással kapcsolatos kérdéseket is.⁷) Kutatói kérdéseink: Milyen változások történtek a szegénységi lét nemi meghatározottságához kapcsolódó értékekben, szerepekben? És mindebben hogyan jelent meg az etnikai dimenzió? Vannak-e különbségek a szegény cigány és a szegény nem cigány háztartásokban élő szerepek és értékek között?

3. A kutatás a mintába került háztartások veszélyeztetettsége miatt a családon belüli konfliktusokat is vizsgálja, amelyek jól tükrözik a családtagok életminőségét és családi szerepeiket. Ennek kapcsán kutatási kérdéseink a következők: Melyek a konfliktus forrásai? Milyen megoldási stratégiák alakultak ki (ha vannak)? Fellelhető-e a családon belüli erőszak bármilyen formája?

A KUTATÁS EREDMÉNYEI

Családtörténeti összefüggések

A kutatás során fontosnak tartottuk megismerni, hogy a megkérdezettek milyen családban nőttek fel, mit hoztak otthonról, hogyan, milyen körülmények között szocializálódtak, kik voltak a szüleik, milyen volt az életük, amely a mindennapjaikat most is meghatározza. A megkérdezettek a gyerekkorukra való visszaemlékezés során tradicionális módon működő családokat írtak le. A kérdőívek adatai szerint a megkérdezettek szüleinek együttélését a házasság jellemezte, az élettársi kapcsolatok száma elenyésző volt. A vállalt gyermekek száma magas, az átlag a 4-5, de nem ritka a 6-7 gyermek a családban. A válaszadók szülei közül az apák legmagasabb végzettsége a nyolc általános, ritka a szakmunkás végzettség, és magas azok aránya, akik nem tudtak válaszolni az apjuk végzettségére. Az anyák egy része elvégezte a nyolc általánost, de magas, közel 65% azok aránya, akik csak 6-7 osztállyal rendelkeznek. A szülők korai halála és a családi konfliktusok, a válások miatt a megkérdezettek többsége egyszülős családban nőtt fel. A még élő szülők egészségi állapota rossz, gyakran már egész fiatal kortól betegeskedtek, továbbá a családok felében alkoholproblémákkal küzdöttek. Szinte mindenkinek dolgozott az apja (tsz-ben mezőgazdasági munkásként, fuvarosként, piacon árulta termékeit, és munka után jött a második műszak otthon: állatot tartottak, kertet műveltek).

A családon belüli szerepfelosztás tradicionális volt. A nők mostak, főztek, takarítottak, gyereket neveltek, a kertben dolgoztak, állatokat gondoztak. A főzés meghatározó szerepet játszott az életükben, sok anya esetében a szeretet kifejezésének meghatározó formáját jelentette. A férfiak jellemzően házkörűli „férfimunkát” végeztek (pl. faaprítás, a tüzelő behordása, javítások), és ők voltak a családfenntartók. A válaszolók gyerekként rengeteg háztartási és házkörűli munkát végeztek, általános volt a nemek szerinti feladatmegosztás. A fiúk a házkörűl végeztek munkát, de ha nem volt lánytestvér, a házimunkát is elvégezték. A lányok mostak, főztek, a testvérekre vigyáztak, a kertben dolgoztak, az állatokat etették, a tűzifa behordása pedig közös feladat volt. A családon belüli munka és a család eltartása előrébb volt, mint az iskolába járás, ez a vizsgálatunkban az interjúalanyok válaszai alapján a 45–60 évesek körében határozottan megjelent. Napjainkban a korábbi családon belüli feladatokra vonatkozó elvárások csökkentek vagy megszűntek, tehát a gyerekek egyedüli kötelezettsége az iskolába járás.

⁷ A kutatás jelenlegi szakaszában még nem rendelkezünk releváns adatokkal.

Fontos észrevételünk, hogy nem a tudás megszerzése a cél, hanem a tankötelezettség teljesítése.

Az általános szegénység és a kötelező házimunka ellenére a többség jónak ítéli meg gyerekkorát, szívesen emlékszik rá.

„Jól éltünk.”; „Rét, falu, szabadság.”; „Sokat játszottunk, sok barátunk volt.”; „Akkor még szerettem itt lakni.”; „Mamámnál voltunk, vakáció.”; „Sokat játszottunk és veszekedtünk a testvéreimmel.”; „Sokat kellett dolgozni otthon, de jó volt.”

A válaszadók egyharmada viszont nagyon lehangoló képet fest a gyerekkoráról. Javarészt vagy az egyik, vagy mindkét szülő nélkül nőttek fel, a nagymama mellett. (Ez ma is megfigyelhető.)

„Szörnyű volt, hamar fel akartam nőni.”; „Apám börtönben volt.”; „Volt, hogy jól elverték.”

Az iskola olyan hely volt, ahová járni kellett, a velük szembeni elvárások így nem voltak magasak. Mindenki hamar fel akart nőni, és dolgozni szeretett volna.

*„Engem nem érdekelt az iskola, pénzt akartam keresni, mert mindig csóró voltam.”
„Sokat lógtam, aztán anyám az iskolakapuig kísért, nagyon égő volt.”
„A szájalásért jó nagy maflás járt, soha nem érdekelt senkit, mit akarok.”
„Engem nem érdekelt az iskola, jobban szerettem anyámnak segíteni.”
„Mindig balhéba keveredtem, rühelltem az iskolát.”*

Az iskoláról csak keveseknek vannak jó emlékei.

*„Jó volt, a barátokkal voltam együtt, jókat szórakoztunk, tanulni nem nagyon tanultunk.”
„A szakiskolát szerettem, de terhes lettem, ott kellett hagynom.”
„Jók voltak a kirándulások.”
„Volt egy tanár, már nem emlékszem a nevére, de az ő óráit szerettem.”*

A családon belüli együttélési formák, szerep- és munkamegosztás

A kérdőívek és az interjú kérdéseinek egy meghatározó része fókuszált a családon belüli szerepek felosztására, arra, hogy kinek milyen tényleges feladatai vannak a családi munkamegosztásban. Rákérdeztünk az együttélések módjára, időtartamára, a végzettségre, az iskolákra, a magánélet, a gyerekek és a munka összeegyeztethetőségére, a gyermekgondozási munkamegosztás és a nemi szerepek megítélésére.

A kérdőíves vizsgálat szerint a megkérdezettek 38%-a házasságban, 44%-a élettárral és a fennmaradó 18% egyedül élt (elvált, özvegy, hajadon). A házasság a 30–40 éveseket és az idősebbeket jellemzi, az ennél fiatalabbak között nagyon ritka a házasság, az együttélés a preferált. Magas azon nők aránya (35%), akik egyedül nevelik gyerekeiket, vagy már fiatalon özvegygé váltak. Akik házasságot kötöttek, azok ezt nem az együttélésük elején, hanem jóval a gyerekek megszületése után tették meg. A kisgyerekes szülők jellemzően együtt élnek saját

szüleikkel. A kapcsolatokat nagyfokú instabilitás jellemzi, könnyen elhagyják párjukat, és keresnek új párt maguknak. A közös gyermekek nem jelentenek visszatartó erőt, több kapcsolatban közösen nevelik egymás gyerekeit (mozaik családok). A hátrányos helyzet, az anyagi problémák, a gyerekevelés nehézségei miatt rengeteg a családon belüli konfliktus, amely magyarázatot adhat a párkapcsolatok instabilitására. A folyamatos nélkülözés és a gyerekevelési nézetek összeférhetetlensége mellett a szerelemfáltés, a féltékenységek is mindennapi konfliktusforrások.

A családon belüli szerepek közül leginkább a gyerekek szerepe változott meg. Amíg a válasszadók cselekvő tagjai voltak a családjuknak, addig a gyermekeik háztartási feladatok nélkül maradtak, vagy azokat csak ritkán végzik. A háztáji gazdálkodások eltűnésével is szűkültek kötelezettségeik. Ugyanakkor a felszabadult időt nem a tanulásra vagy a tudás megszerzésére fordítják a gyerekek. Csak minden tizedik családban kapnak saját otthoni feladatot, főleg az egyedülálló anyák gyermekei. Az anyák saját gyerekkoruk tapasztalatai (sok munka, nélkülözés) miatt igyekeznek tudatosan megkímélni a gyerekeiket mindenféle feladattól. Mindenki azt szeretné, ha gyermeke jobban élne, mint ő. Ezt a jobb életet abban látják, ha szakmája, jogositványa lesz a gyerekeknek, és elköltözik a településről, ez azonban csak keveseknek sikerül. Nagyon kevesen szereznek szakmát és élnek jobb életet, mint a szüleik. A jellemző inkább az, hogy korán gyereket vállalnak, illetve közfoglalkoztatásban vagy napszámban dolgoznak.

A kutatási eredmények arra is rámutatnak, hogy a nők tradicionális szerepet töltenek be a családjukban. Akik otthon vannak, gyereket nevelnek, azok minden háztartási feladatot egyedül látnak el (mosás, főzés, tűzifa behordása, gyerek és idősek gondozása). A családok negyedében a férfiak bekapcsolódnak a gyerekek nevelésébe, és néhány (4) családban a férfi alkalmoszerűen (ha megkéri) porszívózik és főz. A nők fele rendelkezik munkahellyel, de csak 20% érzi úgy, hogy a férje mellett ő is családfenntartó. A társadalom a férfiktól továbbra is elvárja a hagyományos (a család anyagi biztonságát megteremtő) szerepet, azonban hiába dolgoznak, jövedelmük nagyon alacsony. Gyakran nem tudják biztosítani a család anyagi szükségleteit. A férfiak, akik bekapcsolódnak a gyerekevelésbe, azt nem elsősorban az interakciók, hanem a fizikai gondozás terén teszik (csak az egészen kiskorúak esetében). Az apák kisebbik része ezt kényszerből teszi (12%), nagyobbik részük szívesen tölt időt gyerekeivel (20%). Ez korántsem olyan elvárt és nagymértékű azonban, mint a társadalom képzetesebb részében (Makay – Spéder 2018: 65). A gyerekevelés a vizsgált településeken még nem elvárás, de elismerik, ha egy férfi a gyerekeire fordít időt. A gyermekek gondozásába, nevelésébe bekapcsolódó apák családjában a nők dolgoznak, a férfiak vagy a nők szakmunkás végzettsége van, általában magasabban képzetesebbek, mint a környezetük. A háztartási munka továbbra is a nőké, függetlenül attól, hogy dolgoznak-e vagy sem.

A háztáji gazdálkodás megszűnésével a kerti munka vagy az állattartás szinte teljesen eltűnt mind a négy településről. Nagyon kevesen tartanak háziállatot, már az idősebb korosztályra sem jellemző. Lúzsokon az asszonyok mezőgazdasági kerti munkát végeznek közfoglalkoztatottként, de közülük saját kertet csak ketten gondoznak, a többségnek még gondolati szinten sincs igénye kiskertre. A falvakban a házak állapotán, a kertek hiányán keresztül is érzékelhetővé válik a szegénység. Az idősebbek és a középkorúak kertjében még felfedezhető egyfajta állagmegóvás, rendezettek a házak és az udvarok; a fiatalabb korosztályban ez ritka.

Gyermekvállalás

A hátrányos helyzetű, alacsony iskolai végzettségű csoportokban a korai gyermekvállalás számának növekedése egyre erősödő tendencia. Míg a társadalom egy jelentős része halogatja a gyermekvállalást, és a nők egyre későbbi életkorban szülnek, addig a vizsgált falvakban ez pont fordítva történik. „A gyermekvállalási kedv iskolai végzettség és családnagyság szerint jelentősen differenciálódott.” Az elmúlt években az alacsony iskolai végzettségű csoportokban, fiatal korban jelentősen nőtt a gyermekvállalási kedv (Kapitány – Spéder 2018: 47). A 15–19 éves korcsoportban a gyermeket tervezők aránya több mint 25%-kal nőtt 2011 és 2016 között. Nemzetközi szakirodalmak szerint az ilyen tendencia azokban az országokban figyelhető meg, ahol nagyok a társadalmi egyenlőtlenségek és/vagy korai gyermekvállalási mintával jellemezhető a családpolitika. A legfeljebb nyolc osztályt végzett nők növekvő gyermekvállalási kedvét „baby boom”-nak is nevezhetjük (Kapitány – Spéder 2018: 54–56).

3. táblázat A vizsgált településeken megkérdezett nők életkora az első gyermekük születésekor és az átlagos gyermekszám, 2019 (N = 53)

Válaszadók életkora	Válaszadók életkora az első gyermek születésekor (év)	Átlagos gyermekszám (fő)
20–25 éves (N = 18)	17,7	2,1
26–30 éves (N = 4)	20,5	2,0
31–40 éves (N = 1)	21,3	2,6

Forrás: Saját kutatás, kérdőív 2019

Magyarországon az első gyermek vállalásának átlagos életkora az anyák esetében 2017-ben 28,6 év volt (KSH Demográfiai évkönyv 2018). Az általunk vizsgált településeken ennél korábban vállaltak gyermeket (született meg az első gyermek), de az elmúlt 10 évben ez esetenként megváltozott. Nem drasztikusan, de nőtt a 14–15 évesen szülő fiatal nők száma. Az interjúalanyok említettek olyan családtagokat, akik 12, 14, illetve 15 évesen szültkék meg az első gyermeküket. Az országos átlaghoz (teljes termékenységi arányszám 1,49, KSH 2018) képest mintánkban magasabb az átlagos gyermekszám. A vizsgálat idején a 20–25 éves korcsoportba tartozó nőknek átlagosan két gyermekük volt, és továbbiakat is terveztek még (2-3 gyermeket). Néhány esetben előfordul a késői terhesség (37–40 éves kor felett), amely nagyobb meglepetést és riadalmat okoz, mint a fiatalkori terhesség.

4. táblázat A megkérdezett nők életkora az első gyermekük születésekor települések szerint és összesen, 2019 (N = 53)

Település	Életkor az első gyermek születésekor				
	15 év alatti (fő)	15–20 év (fő)	21–25 év (fő)	26–30 év (fő)	30 év felett (fő)
Lúzsok	0	10	3	0	0
Téseny	0	8	2	1	1
Kisszentmárton	1	4	7	3	0
Drávaiványi	0	7	6	0	0
Összesen	1	29	18	4	1

Forrás: Saját kutatás, kérdőív 2019

Az interjúk során, látva a kérdőívek adatait, rákérdeztünk a korai gyermekvállalás okaira, a kérdés megválaszolása azonban további vizsgálatokat igényel. Ennek ellenére néhány óvatos megállapítást tettünk az eddigi interjúk és a kérdőívek eredményei alapján. A korán vállalt gyerekek 75%-a nem tervezett, leginkább a rövid távon (máról holnapra) történő gondolkodás, az információhiány és a védekezéssel kapcsolatos sztereotípiák vannak hatással a korai gyermekvállalásra. A települések mindegyikén találtunk példát arra, hogy különböző programokon keresztül ingyenes fogamzásgátló és spirál volt igényelhető, de nagyon kevesen éltek a lehetőséggel. A nők fogamzásgátlással kapcsolatos félelmei egyértelműen a sztereotípiákból, a különböző szerek mellékhatásaival kapcsolatos előítéletekből, az információhiányból adódnak. Tehát elsősorban nem anyagi problémák állnak a háttérben, inkább az „ismeretlentől” való félelem. A fogamzásgátlással kapcsolatos szemlélet pedig generációkon át öröklődik.

A szegénység kultúráját befolyásoló tényezők (alacsony iskolai végzettség, munkanélküliség, rossz lakhatási körülmények stb.) hatással vannak az életvezetési stratégiákra, amelyek napjainkban kiegészülnek a korai iskolaelhagyással, a lemorzsolódással, a tankötelezettségi kor betöltése utáni kilátástalan helyzettel. A korai gyermekvállalás az iskolát korán elhagyó fiataloknál jellemző; az okok és az összefüggések elsősorban a település és a családok társadalmi-gazdasági helyzetében keresendők. A gyermeket vállaló fiatalok (esetlegesen fiatalkorúak) nem alkotnak külön háztartást, nincs is anyagi lehetőségük rá, ezért szüleikkel több generációs családban élnek. Sok a nem tervezett gyermek, akiket születésük után azonban támogató környezet vár. A többgenerációs családmodellben élő nők élete a háztartási munka mellett a gyerekek körül forog. A gyermekek gondozása, nevelése jelent biztos támpontot az életükben, ez egyfajta visszaigazolása annak, hogy ezen a területen sikeresek. Többen azt fogalmazták meg, hogy a gyermekkel értelmet nyert az életük, és amitől eleinte tartottak, abban jóvá, sikeressé váltak.

„Most mit csináljak vele, hát ez van, szeretjük mi a gyerekeket, elférnek ők is.”

„Az hittem túl fiatal vagyok hozzá, aztán kiderült, hogy jól csinálom.”

„Amíg nem volt ez a gyerek addig én sem voltam, most már figyelnek rám és a gyerekre, ha valami bajom van, mindenki segít, így most sokkal könnyebb.”

Eredményeink szerint a fiatal lányok pozitívan tekintenek a korai gyermekvállalásra és azokra a falubeli lányokra, akik viszonylag korán, 16–18 éves korban adnak életet első gyermeküknek. Úgy érzik, hogy terhességük alatt több figyelmet kapnak, a település szociális szakemberei (különböző programok által működtetett 'közösségi házak', szolgáltató terek segítõi, védõnõk) szervezik terhesgondozásukat, majd támogatják õket a csecsemõk, kisgyerekek ellátásában. Így egy közösség részévé válhatnak, a gyermekvállalást sikerélményként élik meg, amiben végre megtalálják a szerepüket. Nem véletlen, hogy a gyermekvállalás az egyetlen jövõkép.

Gyermekek és munkavállalás

A magyar társadalom tradicionális attitűdje szerint a gyermek gondozása és nevelése a nõ feladata, és a vizsgált településen ez még inkább jellemzõ. A nõk, az anyák gyermekeik megszületése után állandó „szélmalomharcot” vívnak a sokszor egymással összeegyeztethetetlen feladatokkal. Az interjúk során a nõk életük kiteljesedését úgy fogalmazták meg, hogy „akkor léteznek, ha anyává válnak”. Jövõképük hasonló (mind a négy településen), és többnyire a közfoglalkoztatásra épül: „Mikorra a gyermekek nagyobbak lesznek, közmunkát vállalok” (ami rugalmas, jól illeszkedik napi rutinjukhoz, pl. Téseny, Lúzsok, Drávaiványi). Kísszentmártonban pedig az alacsony képzettségüknek megfelelõ munkavállalás (kertészet, varroda) jelenti a perspektívát. Elképzeléseiket azonban gyakran felülírja a valóság, hiszen helyben és a környék nagyobb településein kevés a munkalehetõség az alacsony iskolai végzettséggel rendelkezõk számára, így elhelyezkedésük esélye csekély. Nincs választási lehetõség, csak egyetlen út van: az anyává válás. Az iskolai kudarcok, az alacsony iskolai végzettség, a munkaerõpiaci tapasztalatok és a munkahelyek hiánya miatt kevés a lehetõség a munkavállalásra. Amíg 10 év alatti a gyermekük, addig nincs választásuk, otthon maradnak, mert helyben kevés a munkalehetõség, más településre váló munkába járásuknak pedig nincsenek meg a feltételei (képzettségüknek megfelelõ munkahely, az igényeiket figyelembe vevõ infrastruktúra, közlekedés, gyermekszolgáltatások). Továbbá érvényesül a szegénységi csapda, hiszen a fizetések (betanított és segédmunka) mértéke nem sokkal haladja meg a helyben végezhetõ közfoglalkoztatás bérét, ezért a nõk többnyire inkább közfoglalkoztatottként vagy idénymunkában dolgoznak. A munkavállalás összeegyeztethetetlen a gyerekek óvodába, iskolába indításával és hazavitelével (nincs helyben óvoda, iskola) és az egyéb otthoni teendõk ellátásával. Számukra a rugalmas és biztonságos munkahely szinte lehetetlen. A távmunkához pedig nem állnak rendelkezésre a feltételek. A szakiskolai végzettséggel rendelkezõ válaszadók (7%) úgy érzik, hogy a közlekedési feltételek hiánya és a családi (anyai) kötelezettségek miatt nem tudnak munkát vállalni.

„Most minek tanultam? Úgysem tudok dolgozni sehol, itt a faluban nem kell felszolgáló. Elmenni meg messzebb nem tudok, talán ha a gyerekek nagyobbak lesznek...”

„Ha elmegyek dolgozni mi lesz a gyerekekkel, ki viszi-hozza õket a falubuszhoz? A párom korán elmegy, anyuék még dolgoznak, csak én vagyok.”

„Ahhoz, hogy munkába járjak, már az 5:45-ös busszal el kell mennem, ez nem játszik. Felszolgálót nem keresek a faluban, kinek is szolgálnék fel, jó esetben marad a közfogi.”

Sokaknak tehát csak a közmunka marad, nagyon kevés a munkahely, a gyerekek mellett hosszú ideig helyhez kötöttek, és mire a gyermekek felnőnek, a munkaerőpiacon még kevesebb eséllyel indulnak, hiszen iskolai végzettség és munkaerőpiaci tapasztalat hiányában nem alkalmazzák őket. A közeli városokban található (többnyire betanított fizikai) munkát, amikor gyermekeik már nagyobbak, de anyagilag nem éri meg az ingázás, kevés a fizetés, nagy a ráfordítás. Ezen kívül az addig megszokott életritmus megváltoztatására volna szükség. Bár korábban közfoglalkoztatásban dolgoztak, vagy idénymunkában nehéz fizikai munkát végeztek, de ezek rendszeressége nem egyezik meg a gyárban elvárt teljesítményekkel.

A megkérdezett nők 54%-a dolgozik, ezen belül 70%-uk a közfoglalkoztatásban. A közfoglalkoztatás szinte háztartási munkaként jelenik meg az itt élő nők esetében, szükséges rossz, ami a mindennapjaik közé tartozik, de viszonylag rugalmas és szükség van a bevételre, ezért csinálják.

„A közfoglaltban is seprek, árkot takarítok, mosogatok, kapálok, gyomlálok, mint otthon. Semmi különös, már megszoktam. A polgi nagyon rendes, sokszor otthon is egy kicsit dolgozok, aztán itt is.”
„Nekünk már csak ez van, muszáj csinálni, már megszoktam, otthon is ez a dolgom a gyerek mellett, itt meg teszek-veszek, takarítok, utcát söprök, beszélgetünk, jókat röhögünk egymáson.”

A nők, akik dolgoznak, de nem közfoglalkoztatottak, többnyire a járás legnagyobb településein, Vajszlón vagy Sellyén vállalnak munkát, kivétel egy-két fő, aki a lakóhelyén tud elhelyezkedni. A kasszentmártoni kertészet és a varroda kivételes szerepet töltenek be a térségben, egyedülálló módon családbarát munkahelyként működnek (a munka akkor kezdődik, miután a szülők feltették a gyerekeket az iskolabuszra, és hazavihetik őket napközben, mikor a busz megérkezik). Minden ötödik válaszadónak nagy vágya, hogy a varrodában dolgozhasson, de ehhez szakképzettséggel nem rendelkeznek.

A férfiak/élettársak kétharmada dolgozik az elsődleges munkaerőpiacon. A környező településeken helyezkedtek el erdei, vízügyi vagy mezőgazdasági munkakörökben. Napi 10-12 órát dolgoznak, sokszor váltott műszakban, és kevés időt töltenek családjukkal. A férfiak egyharmada a kérdés idején munkát keresett vagy közfoglalkoztatottként dolgozott, de ők sincsenek jelen a család életében: nem veszik ki részüket a háztartási munkákból, és a gyerek gondozásban is csak akkor vesznek részt, ha a helyzet (sok gyermek, dolgozó feleség) ezt megköveteli. Ugyanakkor sok időt töltenek „sorstársaikkal” és „jövés-menéssel” a faluban.

Pénzkezelés és elégedettség

A tradicionális szerepmegosztást támasztja alá az, hogy a családok 80%-ában a nők kezelik a pénzt. Két-három esetben fordul elő, hogy ezt férfiak végzik, a többi családnál pedig közösen beszélnek meg a pénzügyeket. Többségében tehát a nők kezelik és osztják be a bevételt, vagyis a szegénységből adódó megélhetési problémák kezelési praktikái rájuk maradnak. A családi kasszából a legtöbb pénzt a gyerekekre fordítják, majd a férfiak szükségleteit elégítik ki, és csak ha marad, akkor következnek a saját szükségleteik. A pénz beosztása, elköltésének prioritásai állandó vitatéma a családokban. Ennek ellenére, a nők szinte kivétel nélkül elégedettek saját helyzetükkel.

„Jó anyának gondolom magam. Legalább ez megy nekem, és vannak gyerekeim, akik szeretnek.”
„Amit tudok, megteszek, és szerintem egész jól, nincs nekem semmi másra szükségem.”
„Szeretem a családom, jó, ahogy most vagyunk, a gyerekek, én boldog vagyok így most.”
„Jól megvagyunk a párommal, jobb így most, mint otthon.”
„Az jó érzés, hogy elboldogulok a dolgaimmel, és jól csinálom, meg nőnek a gyerekek és jól tanulnak, ez jobb, jobb nem kell.”

A megkérdezett nőket elsősorban az teszi boldoggá, ha jól végzik szülői feladataikat, a családdal kapcsolatos teendőket; ez elégti ki őket leginkább. Sokkal idősebbnek néznek ki a koruknál, egészségi állapotuk rossz, saját problémáikkal nem fordulnak orvoshoz, és egyébként sem szívesen kérnek segítséget senkitől, szégyenként élik meg, ha segítségre szorulnak. A hátrányos helyzet, a nélkülözés tehát nagymértékben megviseli a nőket, a szegénység, a megélhetési nehézségek hatással vannak az egészségükre és a lelki állapotukra.

Az interjúk során azt tapasztaltuk, hogy az interjúalanyok először bizalmatlanok, nem szívesen beszélgetnek, viszont ha érzik nyitottságunkat, valódi érdeklődésünket, akkor egyre őszintébben nyilatkoznak helyzetükről. Nem szoktak hozzá ahhoz, hogy a valódi problémáikról beszéljenek, inkább az elvárt, hivatalos „válaszokat” adják, amivel igyekeznek megfelelni a ki nem mondott társadalmi elvárásoknak. Végül azonban a súlyos társadalmi egyenlőtlenségekről áruklódó női sorsok tárulnak elénk. Tóth Olga (1998) alapkutatásából tudjuk, hogy a vizsgált családanyák veszélyeztetett helyzetben vannak, és sokszor maguk sem veszik észre, hogy áldozatok, illetve természetesnek tartják helyzetüket. Ezzel együtt, a megkérdezettek meglehetősen nyíltan beszéltek a mindennapi konfliktusokról: anyagi problémákról, gyereknevelésbeli nézeteltérésekről, szerelemfáltásról, szülők miatti konfliktusokról, a szenvedélybetegségekről (cigaretta, drog). Azt viszont mindenki cáfolta, hogy a veszekedések „pofozkodásba” vagy más fizikai bántalmazásba torkollanának (sőt, erősen bizonygatták ennek ellenkezőjét). A csoportos interjú keretében azonban már nyíltan beszéltek az őket és a gyerekeiket érő (elsősorban fizikai) erőszakról, amelyet egyébként nem tartanak „nagy dolognak”. (Az interjúk során többször elhangzik, hogy náluk nincsen semmiféle erőszak, de mások problémáiról beszélnek.)

ROMA/CIGÁNY CSALÁDOK A KUTATÁSBAN

Cigány családok

A kutatás egyik kérdése az Ormánságban élő cigány népességgel, a cigány családokban meglévő szerepekkel, értékváltozásokkal kapcsolatos ismeretek bővítésére törekszik. A Sellyei járásban növekvő tendenciát mutat a szegregálódó települések aránya; gettósodó térségről beszélhetünk. Napjainkban a területi és az etnikai szegregációval foglalkozó szakirodalmak jelentős része a szegénytelepek és a cigánytelepek fogalmaitól erőteljesebb definíciót, a „gettó” kifejezést használja azokra a helyzetekre, amikor a társadalmi kirekesztés térbeli kirekesztéssel jár együtt, és amelyek további dezintegrációs folyamatokat indukálnak. E gazdaságilag és társadalmilag hátrányos helyzetű területeken élő népességben felülreprezentáltak a cigány emberek (Váradi – Virág, 2015).

A TÁRKI 2013-as Monitor Jelentése is foglalkozik a magyarországi cigányság helyzetével. Gábos András, Szívós Péter és Tátrai Annamária (2014) arról írnak, hogy a roma háztartások a magasabb szegénységi kockázatú társadalmi csoportok közé tartoznak hazánkban. A cigány népességben felülreprezentáltak az alacsony társadalmi-gazdasági státusszal rendelkező személyek, háztartások. Az okok között elsősorban az alacsony iskolai végzettség, a magas munkanélküliség, a területi hátrányok és a lakóhelyi szegregáció szerepelnek (TÁRKI 2014). Ráadásul etnikai származásuk miatt őket a diszkrimináció is érinti. A szociális hátrányok és a szegénység leginkább a rendszeres jövedelem, a munka hiányából és a szegregált lakóköznyezetből erednek, ezek hosszú távon pedig deprivációhoz és kirekesztettséghez vezetnek (Bernát 2014).

A kutatásba bevont településeken a válaszadók becslése szerint a roma népesség aránya meghaladja az 50%-ot, egy esetben eléri a 70-80%-ot. A települések kiválasztásánál a külső társadalmi környezet megítélését, a KSH 2011-es népszámlálási adatait és korábbi kutatási eredményeinket vettük figyelembe a helyi roma lakosság számának és arányának becslésére. A kérdőívben önbevallás alapján vizsgáltuk a roma származást.

A kérdőíves felvétel során négy település 58 háztartásában jártunk, ahol önbevallás alapján a cigány válaszadók aránya 63,8%, a nem cigány származásúaké 32,7% (3,5% nem válaszolt). A mintába került cigány háztartások különböző nyelvi és kulturális csoportokat képviselnek: oláh (kolompár) cigányok (21,7%) romungrók (24,3%) és beás cigányok (54%). Nem meglepő, hogy többségében beás cigányok kerültek a kutatásba, hiszen a Dél-Dunántúli régióban, különösen Baranya megye aprófalvas térségeiben főként beás cigányok éltek az elmúlt évszázadokban (száz évvel ezelőtt még többnyire a falvak külterületén, telepszerű környezetben). Alacsony iskolai végzettségük és szakképzettség hiányában a térségben való munkavállalásuk esélye csekély. Mindez megváltoztatta a családok életét, a szegénységgel, a nélkülözéssel kapcsolatos túlélési stratégiákat. Kutatásunkban egyelőre azt látjuk, hogy a harmadik generáció nő fel olyan szegénységben és jövőnélküliségben, mely csak hosszú távon, rendszerszintű beavatkozásokkal változtatható meg.

A cigány népesség tagjai az identitásuk részét jelentő cigány nyelvet egyre kevésbé beszélik. A napjainkban fiatal szülők még nagyrészt megértik a cigány nyelvet, de nem beszélik, gyermekeik pedig nem értik és nem is beszélik azt. Eredményeink szerint 37 háztartásban (43,2%) értik vagy beszélik valamelyik (lovári vagy beás) cigány nyelvet. De csak 7 háztartásban beszélik a nyelvet, a többi háztartásban inkább csak értik, tehát a nyelvcseré folyamatok lassan lezárul. Az iskolát kezdő gyermekek magyar anyanyelvűek, de szociokulturális hátrányaik miatt nyelvi lemaradással kezdik meg tanulmányaikat. Basil Bernstein (1971) az iskola által újratermelt egyenlőtlenségek okai közül a nyelvi készségek különbözőségét emelte ki. Megállapítása szerint a különféle társadalmi rétegek gyermekei eltérő nyelvi készségeket sajátítanak el családjukban, a használt nyelv pedig erősen befolyásolja a gyermekek gondolkodását. Az iskolák viszont középosztálybeli, sőt felső középosztályi nyelvet (kódot) használnak, és ezt követelik meg a tanulóktól is, akik közül sokan nem tudnak megfelelni ennek az elvárásnak (Boros 2019).

Magyarországon a hátrányos helyzetű, főként a roma gyermekek nyelvi hátrányairól Varga Aranka több mint húsz évet (az 1995–2017 közötti időszakot) áttekintő tanulmányából vannak információink. A vizsgálat a rendszerváltás környékén született, és különböző társadalmi, kulturális hátterű gyermekek (napjainkban már fiatal felnőttek) életútját kutatta. Ők a kilenc-

venes évek közepén kezdték el az általános iskolát, majd az ezredfordulót követően választottak középiskolát, és napjainkban fiatal felnőttként, a családból és az iskolából hozott (vagy nem hozott) tőkéiket felhasználva élik mindennapjaikat. A három adatfelvételből álló longitudinális kutatás fókuszában a nyelvi szocializáció, az iskola és az iskolai előrehaladás tényezői álltak. Az eredmények jól mutatják, milyen nagy szerepe van annak, hogy hova (milyen családba, lakóhelyre, társadalmi-gazdasági helyzetbe) születik az egyén, továbbá azt, hogy az iskola kompenzációs szándékai és hatásai szintén meghatározóak. A vizsgálat különböző életutakon keresztül mutatja be, hogy a szociális hátrány és a cigány közösségekhez tartozás együttesen – új társadalmi kategóriaként – komplex és stabil beágyazódást eredményez a társadalmi egyenlőtlenségi rendszerbe. Ez a probléma sokrétű feloldást igényel. Varga szerint tehát olyan komplex beavatkozásokra van szükség, amelyek „*az inkluzivitás feltételeinek kiépítését egyszerre teszik az empowerment, az önsorsalakítás és a közösségi felelősség képességének fejlesztésével.*” (Varga 2018: 203) Ebben a folyamatban az iskolának továbbra is kiemelt szerepe van.

A nevelésszociológia egyik legfontosabb kérdésének tekinthető a hátrányos helyzetű, köztük a cigány tanulók iskolai sikerességének elősegítése és lemorzsolódásuk csökkentése. Az elmúlt évtizedekben számos kutatás (Andor – Liskó 2000, Forray – Hegedűs 2003, Kertesi – Kézdi 2005, Havas – Liskó 2006, Messing – Molnár 2008, Ceglédi 2012, Fekete Deák 2015, Varga 2018) foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy milyen módszer segíthet a gazdaságilag és társadalmilag hátrányos helyzetű családok gyermekeinek abban, hogy az oktatási rendszeren keresztül javuljanak életesélyeik (Boros 2019).

A kutatási eredmények (Andor – Liskó 2000, Ceglédi 2012, Fekete Deák 2015, Varga 2018) megerősítik azt a feltételezést, amely szerint a hátrányos helyzetű, roma tanulók esélyei az iskola és a társadalmi környezet hatásai mellett *a családi szocializáción (bikulturális szocializáció) keresztül* változhatnak (Forray – Hegedűs 2003). A szülők és a társadalmi környezetben élő felnőttek viszonya a tanuláshoz, a tudáshoz, illetve az iskola intézményes világával kapcsolatos értékei nagymértékben befolyásolják a gyermek iskolai sikerességét. A szülők tanulási tapasztalataikat – amelyeket gyerekként, később felnőttként szereztek – adják át gyermekeiknek. A hátrányos helyzetű, alacsony iskolai végzettségű szülők többnyire negatív élményekkel rendelkeznek az iskola világról, így a szocializáción keresztül történő ismeret, tudás átadása generációkon átívelő problémakört jelent. A cigány népesség tagjainak alacsony iskolai végzettsége azt jelzi, hogy egykor lemorzsolódtak, kiestek az oktatási rendszerből, s napjainkban – többek között ezért – a leszakadó társadalmi csoport tagjai (Boros 2020).

Kutatásunk szerint a cigány szülők – nem meglepő módon – alacsony iskolai végzettséggel rendelkeznek: 2 fő az általános iskolát sem végezte el, 24 fő általános iskolai bizonyítványt szerzett, 2 fő érettségivel, 7 fő szakiskola végzettséggel rendelkezik (ketten nem választottak erre a kérdésre). A szülők gyermekeik jövőjével kapcsolatban bizonytalanok, konkrét elképzeléseik nem nagyon voltak. A kérdőívekben gyakori válaszok voltak a „nem tudom, mi lesz a gyerekekkel” (14 fő), „remélem boldog lesz” (7 fő). Konkrétumokat viszont csak elvétve neveztek meg. Öten mondták, hogy gyerekük tovább fog tanulni (szakácsnak, rendőrnek, sőt egy esetben tanárnak). A szakiskolai végzettségű szülők többnyire szakmát szeretnének gyerekeknek, az érettségizett szülők viszont diplomás munkában (tanár, építőmérnök) gondolkodnak. Kutatási eredményeink hasonlóak a két évtizeddel korábban végzett vizsgálatok eredményeihez, amelyekben a roma szülőket kérdezték gyermekeik jövőjéről, pályaválasztásáról (Andor –

Liskó 2000, Havas – Liskó 2006, Messing – Molnár 2008). Ezek szerint az 1990-es évek végén (gyerekeik pályaválasztásának idején) a roma szülők egy részének konkrét elképzelései voltak gyermekeik jövőjéről (Havas – Kemény – Liskó 2002: 171). Minél magasabb iskolai végzettséggel rendelkezett a szülő, és minél jobban tanult a gyermek, annál valószínűbb volt, hogy a szülő tényleges elképzeléssel rendelkezett gyermeke jövőbeli, szakmát érintő döntésével kapcsolatban. „(...) a pályaválasztás társadalmi determinációja a cigánygyerekek esetében sem különbözött a nem cigányokétól. A gyerekeknek szánt foglalkozás és a szülők iskolázottsága között a legszorosabb az összefüggés. Azok közül a szülők közül, akik maguk szakmunkás végzettséggel rendelkeztek, kétszer, azok közül pedig, akik érettségiztek, háromszor annyian szánták értelmiséginek a gyereküket, mint azok, akik nem végeztek el az általános iskolát” (Havas – Kemény – Liskó 2002: 171).

Mind az interjúkban, mind a kérdőívek felvétele során a nők több esetben említették, hogy nem szerettek tanulni, negatív élményeik társultak az iskolához, amelyeket többnyire átörökítenek gyermekeikre. Hasonló eredményre jutott Boros 2018-ban, amikor a Sellyei járás három településén vizsgálta a cigány családok tagjainak tanuláshoz, tudáshoz való viszonyát, ezzel kapcsolatos tapasztalatait (Boros 2020).

Varga (2018) – már hivatkozott – kutatásában élettörténeti interjúkkal vizsgálta a megkérdezettek élethelyzetét 28–29 éves korukban. A kontrollcsoport⁸ tagjai, visszatekintve iskolai éveikre, sikerességükben a családi mintát, a támogatást, a sokféle anyagi és egyéb lehetőséget, a kapcsolati tőkét egyaránt meghatározónak tartották. A gyerekek, a fiatalok érvényesülését szüleik tudatosan irányították, segítették őket, és minden nehézségben mellettük álltak. A többségében cigányok által lakott településről származó, sikeresebb tanulmányi utat bejárók azonban számtalan akadályról számoltak be. Említették ugyan a támogató általános iskolai pedagógusokat és a barátságos légkört, érzékelték azonban azt is, hogy az alacsony oktatósi színvonal miatt már az iskolaválasztásuk is korlátozott volt. Úgy látták, hogy csak nagy nehézségek árán voltak képesek középfokon sikeresen továbbhaladni, illetve rezilienssé válni iskolai mobilitásuk során (Zatura – Hall – Murray, 2010). Támogató középiskolai tanárt pedig csak ritkán említettek. Többen számoltak be a szegénységről mint olyan okról, amely megkesztette a középfokon való előrehaladást, és lemorzsolódáshoz vezetett. De vélhetően a családi és a közösségi minták hiánya és az elmaradt kulturális tőkefelhalmozás is döntő szerepet játszott a sikertelen iskolai utakban (Varga 2018). Kutatásunk első eredményei (a háztartási kérdőívek, az interjúk és a fókuszcsoport alapján) hasonlóak Varga következtetéseihez. A megkérdezettek több mint fele – függetlenül a származástól – leginkább a szegénységet, a támogató család hiányát és a lakóhelyet (kis település, falu, rossz közlekedéssel) említette. A lakóhely (a település) minden esetben meghatározó faktorként jelenik meg, többnyire a lehetőségek korlátjaként említik, amely megfosztja őket a közfoglalkoztatáson túli munkavállalási esélyektől és a piaci szektorban elérhető magasabb jövedelemtől.

⁸ „A kutatás első szakaszában (1995) összesen hét településről nyolc iskola vett részt. Az intézmények és a települések kiválasztásánál elsődleges szempont volt, hogy a cigányság által felülreprezentált térségekből emelhesünk vizsgálati mintát a megfigyeléseinkbe. (...) Ezen intézmények mellett a kutatásban szerepel Baranya megye székhelyéről, Pécsről két további iskola, melyek egyfajta kontrollintézményként is értelmezhetőek a vizsgálat szempontjából, hiszen sem a város, sem pedig az iskolák nem tekinthetőek hátrányos helyzetűnek, valamint a cigányság alulreprezentáltsága jellemző rájuk” (Varga 2018: 61).

Interjúk cigány nőkkel

A fókuszcsoportban 6 fő, ebből 5 fő cigány származású vett részt, akik először nehezen kommunikáltak, többnyire nagyon röviden válaszoltak a nyitott kérdésekre. A beszélgetés tehát nehezen indult, a megszokottnál jóval hosszabb időt vett igénybe a bizalomépítés. Később viszont bizalmi információkat osztottak meg velünk. Ezek közé tartoznak a veszteségek, a szülők, a gyermekek elvesztése, a párkapcsolati problémák, a konfliktusok erőszakos rendezése, a megélhetési problémák. De alapvetően két terület határozta meg az elbeszélések fókuszát. Egyrészt a gyermekvállalás, a családalapítási motivációk, másrészt a háztartási tevékenységek, a feladatok, a megélhetési és „túlélési” stratégiák.

A fókuszcsoport (1 db) és a félig strukturált interjúk (10 db) alapján a családalapításnál láthatjuk leginkább, hogy nincs tudatos tervezés, a szülők nem készítik fel gyermekeiket a családi életre, a gyermekvállalás nehézségeire és örömeire. Többségük a hagyományos értékeket képviselte, ezért fiatalon házasodtak ők maguk és gyermekeik is. Kutatásunk megerősíti Durst Judit (2010) megállapítását, amely szerint a felnőtté válás egyik útja a gyermekvállalás, továbbá az önbecsülés, az önmeghatározás fontos eleme is. A identitásformálásban a nemi szerepek meghatározottsága jelentős. *„A nővé és férfitvá válás folyamatában a férfiaságot és a nőiességet eltérő szimbólumok és viselkedésformák övezik, amelyek a társadalmi tőke által biztosított lehetőségek között változnak. Kelly (1998) szerint ebben a folyamatban válik meghatározóvá a kulturális tőke fogalma, amelyen keresztül értelmezhetővé válik, hogy egy adott közösségben milyen jelentéseket társítanak bizonyos eseményekhez”* (Czibere – Molnár 2016: 171). Eredményeink szerint a családalapítás, az első gyermek vállalása egyértelműen szimbolizálja a felnőtté válást.

Az interjúalanyok későbbi életútja viszont elvárásaikkal ellentétesen alakult. A korai házasodás, párválasztás után többen elváltak és újránházasodtak, vagy (korai halál miatt) elvesztették párjukat. Előbbiek okai között leginkább a pénzhányt és az eltérő szemléletmódot említették. Továbbá a munkanélküliséget, azt, hogy a férj elvesztette a munkáját, illetve a tartós munkanélküliséget, vagy az alacsony közmunkabér miatt nem tudtak megélni, ami pedig a férfi családfenntartó szerepének megváltozásához és folyamatos konfliktusokhoz vezetett. A cigány nők helyzetét nehezítette, hogy jóval kevesebb támogató kapcsolattal rendelkeznek, kapcsolati vákuumban élnek (Messing 2006).

A fogamzásgátlásról kiderült, hogy az interjúalanyok, amíg lehetett (egy éven át), a védőnőtől ingyenesen kapott fogamzásgátló injekciót használták, de miután fizetni kellett érte, inkább nem védekeztek. Ezzel kapcsolatban többnyire ellentmondásos válaszokat adtak, de az okok között elsősorban a gyógyszer kifizetésének és az orvoshoz való eljutás nehézségeit említették, valamint azt, hogy gondot okozott számukra a szükséges ügyintézés, az időpontkérés. A férfiak többnyire fogamzásgátlás-„ellenesek”, melynek magyarázata lehet, hogy munkájuk és családfenntartó szerepük elvesztése után, egyedül a gyermek nemzését kezelhetik férfiaságuk bizonyítékeként, egyfajta presztízskérdésként. Az interjúk során keveredett a generációkon átívelő értékek megtartása, a szokásokhoz való ragaszkodás, a babona és a gyógyszerrel kapcsolatos ismeret- és információhiány. Különböző adományozó szervezetek gyakran adnak babaételt és tápszert a fiatal anyáknak, akik az utóbbit jellemzően nem a szoptatás kiegészítéseként, hanem helyettesítőjeként használják. Mindez nem tendenciaszerű, egy-egy

esetben tapasztaltuk, és azt sem mondhatjuk, hogy bizonyos településeken tapasztaltuk, inkább csak egy-egy családban meghatározó a szoptatáshelyettesítő tápszer alkalmazása.

A háztartásban végzendő feladatokról korábban már írtunk, itt csak megerősítjük, hogy a cigány nők a közfoglalkoztatás vagy más munka (napszám, időnyomunka) mellett a háztartás-vezetés feladatait is ellátják. A férj nem segít be az otthoni teendőkhöz. Csak nagyon ritkán (egy-két esetben) fordult elő, hogy a férj tud főzni, és ha szükséges, főz is. A hagyományos nemi szerepek meghatározóak a családokban: a nő vezeti a háztartást, gondozza, neveli a gyermekeket, és gyakran dolgozik is (közfoglalkoztatásban vagy időnyomunkában). A férfiak többnyire közfoglalkoztatottak, és az abból származó bevételből nem tudnak családfenntartóként funkcionálni. Ebből, illetve a bevételek és a kiadások összeegyeztethetőségének nehézségeiből családon belüli konfliktusok adódnak. A cigány nők számára a közfoglalkoztatásban való részvétel kiváltságot jelent, mivel más jövedelemszerző tevékenységre (időnyomunkára) ritkán van lehetőség, a nyílt munkaerőpiacon történő elhelyezkedési esélyeik pedig minimálisak. Így terveikben, sőt már a gyermekeikkel kapcsolatos terveikben is a közfoglalkoztatás jelenti az elsődleges jövedelemszerzési lehetőséget. Az erre vonatkozó eredményeink hasonlóak korábbi kutatások megállapításaihoz (Timár – Kovács – Váradi, 2015; Czibere – Molnár 2016).

A hagyományos cigány ünnepeket egyre ritkábban és egyre szűkebb körben tartják meg. A keresztlő korábban például meghatározó ünnep volt, ma már azonban – a jelentős költségek miatt – egyre kevesebben tartják meg, illetve kereszteltetik meg gyerekeiket. Cigány pasztoráció keretében lehetőség van az ingyenes kereszteledésre, de az egyházi szertartást követő vendéglátást többnyire nem tudják vállalni a családok. Az ünnepre így legfeljebb szűk körben, a szülővel, a nagyszülővel, a keresztszülővel kerül sor. Az 58 háztartás több mint felében (51,7%) mondták azt, hogy vallásosak, közülük 61,3% cigány származású. Templomba nem járnak, viszont egyre elterjedtebbek a kisegyházak, a gyülekezetek, amelyek magánlakásokban tartják össze a jövedeleiket.

ÖSSZEGZÉS

A kvantitatív és kvalitatív módszerekre épülő kutatás eredményei alapján elmondható, hogy a családok továbbra is a hagyományos értékek mentén szervezik életüket, és ez határozza meg a családon belüli szerepeiket is. Hipotéziseink tehát – eddig legalábbis – teljesültek. A szegénység és a többségi társadalomban lezajló értékváltozások hatással vannak a családi szerepekre, azonban a férfiak családon belüli hagyományos szerepe nem gyengült, hanem inkább erősödött, annak ellenére, hogy napjainkban már gyakran nem ők a családfenntartók. Az értékrendbeli változások leginkább a házasságot kevésbé preferáló, instabil együttélési formákban, az elköteleződés hiányában, valamint az egyéni érdekek megerősödésében jelennek meg. A férfiak jelentős része dolgozik, igaz sokszor csak ideiglenesen, bizonytalan munkaerőpiaci pozícióban. A dolgozó férfiak nagyon kevés időt töltenek családjukkal, és nem, vagy alig veszik ki részüket az otthoni teendőkből. Az anyák terhei tovább növekedtek. Közülük csak kevesen tudnak kilépni az elsődleges munkaerőpiacra, mivel alacsonyan képzettek, korábban vállalnak gyermekeket, instabil párkapcsolatban élnek, minden házimunkát, házkörüli feladatot ők végeznek el. Mindez a nők, az anyák szerepeit nehezíti meg, mivel a párkapcsolatokban, illetve a

gyakori partnerváltásban kizárólag rájuk hárul a családi élet szervezésének, tervezésének feladata és a gyerekeknél is.

A családon belüli szerepeket tekintve a legnagyobb változás a gyerekek esetében tapasztalható. A családban végzett feladataik teljes mértékben eltűntek. Csak ott végeznek háztartási munkát, ahol az anya egyedül neveli a gyermekeket, vagy ahol sok gyerek van a családban. A szülők (az anyák) szeretnék, ha gyermekeiknek jobb élete lenne, de a tanulásra nem ennek, illetve a sikeresebb munkaerőpiaci részvételnek a feltételeként tekintenek. A szülők nem rendelkeznek reális jövőképpel, gyermekeik számára pedig ismeretlen a jövő fogalma. Gyakran nagyon korán elérkezik a nem várt jövő, korán felnőnek, és egyéb lehetőségek hiányában gyermeket vállalnak. A feladatoktól és kötelességektől mentes gyerekkor után hirtelen szülőkké válnak, a felnőttek felelősséggel és kötelezettségekkel terhelt világában találják magukat. A gyakori családi konfliktusokra a mindennapok részeként tekintenek, ezeknek látszólag nem tulajdonítanak nagy jelentőséget, de nagyfokú a látencia. A kérdőívek alapján a nők elégedettek a helyzetükkel, viszont a fókuszcsoporthoz és a félig strukturált interjúk során sikerült az „elégedettség” mögé látni. Hamar előkerültek a megélhetés mindennapos nehézségei, az anyagi problémák, a gyerekeknél és a nagyszülőknél való együttéléstől eredő viták. Konfliktuskezelési stratégiáik nincsenek. A problémákra adott gyakori válasz a partner, a család elhagyása, ami magyarázza az instabil partnerkapcsolatok és a partnerváltások magas számát.

A mintába került cigány háztartások eltérő nyelvi és kulturális csoportokat képviselnek. Legtöbbször (54%) beás cigányok, hiszen a Dél-Dunántúli régióban, főként Baranya megye aprófalvas térségeiben jellemzően beás cigányok élnek. A cigány családok a generációváltások következtében az identitásuk részét képező anyanyelvüket egyre kevésbé beszélik. A „második generáció”, amelynek tagjai napjainkban fiatal szülők, még nagyrészt megértik a nyelvet, de nem beszélik. Gyermekeik pedig már nem értik és nem is beszélik a nyelvet. Kutatásunk jelenlegi fázisában nem látunk eltéréseket a gyermekvállalás terén a cigány és a nem cigány háztartásokban, tehát az etnikai dimenzió nem jelentős. Helyette az alacsony társadalmi-gazdasági státuszról és a szegénységből eredő hátrányok inkább befolyásolják a gyermekvállalási tendenciákat. Az alacsony iskolai végzettség, a korai iskolaelhagyás, a lemorzsolódás hatása jobban megfigyelhető a korai gyermekvállalási tényezők között. A kutatás eddigi eredményeinek alátámasztásához ugyanakkor további vizsgálatokra van szükség. A hátrányos helyzetű, alacsony iskolai végzettséggel rendelkező szülőknek többnyire negatív élményeik, tapasztalataik vannak az iskola világról. Így a szocializáción keresztül történő ismeretátadás generációkon átívelő problémákat jelez. A cigány nők számára a közfoglalkoztatás kiváltságot jelent, mint-hogy más jövedelemszerző tevékenységre ritkán van lehetőségük, esélyeik a nyílt munkaerőpiacon minimálisak. Éppen ezért saját és gyerekeikkel kapcsolatos terveikben is a közfoglalkoztatás jelenti az elsődleges jövedelemszerzési lehetőséget. Gyermekeik esetében a továbbtanulást kiemelik, de a megvalósítás tekintetében (mit, hol tanuljon a gyerek) nincsenek konkrét elvárások.

Azokon a településeken, ahol nincs továbbtanulási lehetőség és munkahely, valamint támogató a társadalmi környezet (a helyi közösség, a lakosság), a korai gyermekvállalás nagyobb eséllyel fordul elő. A gyermeket vállaló fiatalok (esetlegesen fiatalkorúak) nem alkotnak külön háztartást, ennek anyagi feltételei nem is állnak rendelkezésükre, tehát szüleikkel élnek, többgenerációs családmóddal. A gyermekek jelentős része (75%) nem tervezett, születésük

után azonban támogató környezet várja őket. Számukra a gyermekek gondozása, nevelése jelenti a biztos támpontot, egyfajta visszaigazolását annak, hogy ezen a területen sikeresek.

A megkérdezettek jelentős része (több mint fele) – függetlenül etnikai származásától – a szegénységet, a támogató család hiányát és a lakóhelyet emelte ki döntő tényezőként. A település (a lakóhely) meghatározó faktorként, többnyire a lehetőségek korlátjaként jelenik meg, amely megfosztja őket a megfelelő munkához jutás esélyétől és a magasabb jövedelemtől. Alacsony iskolai végzettségük, képzetlenségük szintén csökkenti munkavállalási esélyeiket. Mindezek összességében megváltoztatták a családok életét, a családon belüli szerepeket és funkciókat, valamint a szegénységből, a súlyos nélkülözésből adódó túlélési stratégiákat.

IRODALOM

- Albert F. – Dávid B. – Havas É. – Kóczé A. (2011): „Az asszony átveszi lassan a kalapot”. In: Nagy I. – Pongrácz I. (szerk.): *Szerepváltozások*. Budapest: TÁRKI, 229–242.
- Andor M. – Liskó I. (1999): *Iskolaválasztás és mobilitás*. Budapest: Iskolakultúra
- Beck, U. (2003): *Kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest: Társadalomtudományi Társaság – Századvég, 232–248. <https://doi.org/10.14361/9783839413272-105>
- Basil B. (1971): *Class, codes and controll*. Routledge & Kegan Paul Ltd.: London, 132–146.
- Blaskó Zs. (2006): *Nők és férfiak – kereső munka, házimunka: a „család” tematikájú ISSP 2002-es adatfelvétel elemzése*. Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutatóintézetének kutatási jelentései, 82. Budapest, http://www.demografia.hu/letoltes/kiadvanyok/Kutjeltek/KJ82nok_ferfiak.pdf
- Blossfeld, H. P. (2007): *Globalization and changes in life courses in modern societies*. Konferencia-előadás. 4th European Conference on Complex Systems. 2007. október. Előadás és előadásdiák letöltve 2011. június 14-én a következő honlapcímről: http://videlectures.net/eccs07_blossfeld_gcs/
- Boros J. (2009): *Aprófalvak az Ormánságban*. In: Paskó, I. – Zolnay, J. (szerk.): *Cigánynak lenni Magyarországon*, Budapest: EÖKIK, 185–193.
- Boros J. (2011): A települési szegregáció feltételezett okai és következményei, *Acta Sociologica – Pécsi Szociológiai Szemle*, 55(2): 107–123.
- Boros J. (2019): *Cigány, roma fiatalok életútja. Egy iskolán kívüli esélynövélő tanoda-típusú program tagjainak vizsgálata*. Doktori értekezés, PTE Oktatás és Társadalom Neveléstudományi Doktori Iskola, 2019. <https://pea.lib.pte.hu/handle/pea/23168?show=full>
- Boros J. (2020): *„Érdemes tanulni? – Igen is, nem is. Attól függ, hogy itt ragadnak vagy sem.” – cigány szülők és gyermekeik tapasztalatai az iskoláról és a tanulásról*. Kézirat, megjelenés alatt: *Családpedagógiai Egyesület*, 2020.
- Bernáth Anikó (2014): *Leszakadóban: a romák társadalmi helyzete a mai Magyarországon*. In: Kolosi T.– Tóth I. Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport 2014*. Budapest: TÁRKI, 246 – 264. <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/b333.pdf>

- Bucher E. (2019): Községi élet, családok és civil szervezetek egy Ormánsági falu példáján. In: Bucher E – Ragadics T. (szerk.): *Falukutatás az Ormánságban*. Dráva-fok a PTE BTK Szociológia Tanszék vizsgálatainak tükrében. Pécs, PTE BTK, 78–88.
- Ceglédi T. (2012): Reziliens életutak, avagy a hátrányok ellenére sikeresen kibontakozó iskolai karrier. *Szociológiai Szemle*, 22(2): 85–110.
- Czibere I. (2011): A szegénység értelmezésének szociológiai keretei: paradigmák egymással szemben. *Debreceni Szemle*, 19(2):186–196.
- Czibere I. (2012): Nők mélyszegénységben. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Czibere I – Molnár É. (2016): Mélyszegénységben élő fiatal nők munkaerőpiaci és párválasztási perspektívái elzáródott vidéki térben. Egy magyar–román határ menti zsákfalú esete. *Erdélyi Társadalom*, 14(1): 165–190.
- Dupcsik Cs. – Tóth O. (2008): Feminizmus helyett familizmus. *Demográfia*, 51(4): 307–328.
- Durst J. (2010): „Gondolom, hogy cigányok... ennyi gyerekkel...” Etnicitás és reprodukció két észak-magyarországi romungro közösség példáján. In: Feischmidt M. (szerk.): *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*. Budapest, Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet, 173–194.
- Farkas Zs. (2018): Búcsú a cigányteleptől? *Esély*, (1): 42–66.
- Fekete Deák I. (2015): A családi környezet szerepe az egyén reziliens alkalmazkodásának kialakulásában. *Erdélyi Társadalom*, 13(1): 163–171. DOI: 10.17177/77171.11
- Ferge Zs. (2002). Struktúra és egyenlőtlenségek a régi államszocializmusban és az újkapitalizmusban. *Szociológiai Szemle*, (4): 9–33.
- Ferge Zs. (2005) Ellenálló egyenlőtlenségek. A mai egyenlőtlenségek természetrajzához. *Esély*, (4): 3–41.
- Ferge Zs. (2006): Struktúra és szegénység, In: Kovách I. (szerk.): *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, invidualizáció*. Budapest: Napvilág Kiadó, 479–500.
- Forray R. K. – Hegedűs T. A. (2003): *Cigányok, Iskola, Oktatáspolitiká*. Oktatás és Társadalom (23), Budapest: Oktatókutató Intézet – Új Mandátum.
- Gábos A. – Szívós P. – Tátrai A. (2014): Jövedelmi szegénység és társadalmi kirekesztettség jellemzői Magyarországon. In: Tóth I. Gy. – Szívós P. (2014): *Jól nézünk ki? Háztartások helyzete a válság után*. Budapest: TÁRKI Monitor Jelentések. TÁRKI Társadalomkutató Intézet Zrt., 44–72.
- Giddens, E. (2000): *Elszabadult világ*. Budapest: Napvilág Kiadó, 69–74.
- Havas G. – Liskó I. (2006): *Óvodától a szakmáig*. Felsőoktatási Kutatóintézet, Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Havas G. – Kemény I. – Liskó I. (2002): *Cigány gyerekek az általános iskolában*. Oktatókutató Intézet, Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Inglehart, R. – Norris, P. (2003): *Rising Tide: Gender Equality and Cultural change around the World*. Cambridge: Cambridge University Press.
DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511550362.002>

- Janky B. (1999): A cigány nők helyzete. In: Pongrácz, T.-né – Tóth, I. Gy., (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről* 1999. Budapest: Szociális és Családügyi Minisztérium – TÁRKI: 217–238.
- Janky B. (2006): A cigány nők társadalmi helyzete és termékenységé. In: Nagy Ildikó, Pongrácz Tiborné, Tóth István György, (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről* 2005. Budapest: TÁRKI – Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium: 136–148. <https://www.tarki.hu/sites/default/files/adatbank-h/kutjel/pdf/a970.pdf> Letöltés ideje: 2020. 08.15.
- Jansen, M. – Liefbroer, A. C. (2006): Couple's Attitudes, Childbirth, and Division of Labour. *Journal of Family Issues*, 27(11): 1487–1511. <https://doi.org/10.1177/0192513x06291038>
- Kapitány B. – Spéder Zs. (2018): Gyermekvállalás. In: Monostor J. – Öri P. – Spéder Zs. (szerk.): *Demográfiai Portré 2018*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutatóintézet: 41–56.
- Kemény I. (1992): A szegénységről. In: Kemény I. (szerk.): *Szociológiai írások*. Szeged: Replika, 79–84.
- Kertesi G. (2005): *A társadalom peremén. Romák a munkaerőpiacon és az iskolában*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Kertesi G. – Varga J. (szerk.) (2005): Foglalkoztatás és iskolázottság Magyarországon. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet, *Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek 1*.
- Kertesi G. – Kézdi G. (2005): „Általános iskolai szegregáció I–II.” *Közgazdasági Szemle*, 52(4): 317–355.
- KIR-STAT2017 Internetes Adatgyűjtő Rendszer (2017). Letöltés: 2020. 08. 15. <https://gt.kir.hu/stat17/Login.aspx?ReturnUrl=%2fstat17%2fdefault.aspx>
- Koncz K. (2002): A társadalmi kirekesztettség és a szegénységkockázat nemek szerinti különbségei. *Esély*, 2002(1): 59–86.
- Kovács T. (2005): A sellyei(-siklói) KSH-térség rövid leírása. In: Baranya B. (szerk.): *Roma szegregálódási folyamatok a csereháti és a dél-baranyai kistérségekben*. Budapest: Gondolat Kiadó, 29–52.
- Kroska, A. (2007): Gender Ideology and Gender Role Ideolog. In: Ritzer, G. (ed.): *The Black well Encyclopedia of Sociology*. Malden: MA: Blackwell Publishing, 1867–1869.
- Lesthaeghe, R. – Van de Kaa D. J. (1986): Tve demografische transitities (Two demographic transitions? In: Lesthaeghe, R. – Van de Kaa D. J. (eds.): *Be volking – GroeienKrimp, Men en Maatschappij*. Deventer: Van Kloghum Slaterus, 9–24.
- Lesthaeghe, R. (1995): The Second Demographic Transition in Westren Contries: An Interpretation. In: Oppenheim Mason, K. – Jensen, A. M. (eds.): *Gender and Family Change in Industrialized Countries*. Oxford: Clarendon, 17–62. <https://doi.org/10.1002/9781405165518.wbeoss059>
- Lesthaeghe, R. –Moors, G. (2000): Recent Trends in Fertility and Household. Formation in the Industrialized World. *Review of Population and Social Policy*, (9): 121–170.
- Lévai K. (2000): *A nő szerint a világ*. Budapest: Osiris Kiadó.

- Makay Zs. – Spéder Zs. (2018): Apaság: A férfiak gyermekvállalása és családi szerepei. In: Monostori J. – Öri P. – Spéder Zs. (szerk.): *Demográfiai Portré 2018*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutatóintézet, 65–83.
- Messing V. (2006): Lyukakból szőtt háló. Háztartások közötti támogató kapcsolatok roma és nem roma szegények körében. *Szociológiai Szemle*, (2): 37–54.
- Messing V. – Molnár E. (2008): „A roma gyerekek iskolai sikerességének korlátairól”, *Esély*, (4): 77–93.
- Pearce D. (1986): Welfare is Not for Women: Why the war on poverty cannot conquer the feminization of poverty. In: Gordon L. (eds.): *Woman the state, and Welfare*. Madison, Wisconsin: The University of Wisconsin Press, 265–279.
- Pongrácz Tné. – S. Molnár E. – Dobossy I. (2001): *Család és munka – Értékek és aggodalmak a rendszerváltás után*. (KSH NKI Kutatási jelentések. 62. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutatóintézet.
- Pongrácz T.-né. (2005): Nemi szerepek társadalmi megítélése. Egy nemzetközi összehasonlító vizsgálat tapasztalatai. In: Nagy I. – Pongrácz T.-né – Tóth I. Gy. (szerk.): *Szerepváltozások 2005*. Budapest: TÁRKI, 73–86.
- Pongrácz T.-né – Murinkó L. (2009): Háztartási munkamegosztás, Azonosságok és különbségek Európában. In: Nagy I. – Pongrácz T.-né (szerk.): *Szerepváltozások 2009*. Budapest: TÁRKI, 95–116.
- Ragadics T. (2019): *Közösségek és helyi társadalom az Ormánság kistelepülésein*. Pécs: Institutio Könyvkiadó.
- Simonyi Á. (1999): *Tizenegyzálat, ötvenöt család*. Budapest: Jövő Munkahelyeiért Alapítvány – ELTE Szociális Munka és Szociálpolitika Tanszék.
- Spéder Zs. (2002): *A szegénység változó arcai*. Tények és értelmezések. Budapest: Századvég.
- Szabolcska O. (2008): Sorsukba zárva. In: Váradi M. (szerk.): *Kistelepülések lépéskényszerben*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó – MTA Regionális Kutatások Központja, 160–195.
- Tóth I. Gy. – Szívós P. (2014): *Jól nézünk ki? Háztartások helyzete a válság után*. TÁRKI Monitor Jelentések. Budapest: TÁRKI Társadalomkutató Intézet Zrt.
https://www.tarki.hu/hu/research/hm/monitor2014_teljes.pdf
- Timár J. – Kovács K. – Váradi M. M. (2015): Jól-lét deficit a hátrányos helyzetű kistérségekben. In: Szirmai V. (szerk.): *A területi egyenlőtlenségektől a társadalmi jól-lét felé*. Székesfehérvár: Kodolányi János Főiskola, 269–284.
- Tóth O. (1998): *Erőszak a családban*. Budapest: TÁRKI.
- Zautra, A. J., Hall, J. S. Murray, K. E. (2010): Resilience: A new definition of health for people and communities. In: J. W. Reich – A. J. Zautra – J. S. Hall (szerk.): *Handbook of adult resilience*. New York: Guilford, 3–34.
- Van de Kaa, D. J. (1987): Europe’s Second Demographic Transition. *Population Bulletin*, 42(1): 1–59.

Váradi M. – Virág T. (2015): A térbeli kirekesztés változó mintái vidéki terekben. *Szociológiai Szemle*, 25(1): 89–113.

Varga A. (2018): *A rendszerváltás gyermekei. Cigány/roma fiatalok életútja egy húsz évet felölelő kutatás tükrében*. Pécs: PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék Wlislócki Henrik Szakkollégium.